

Alex Derczansky
Henri Lewi
Yona Dureau

Jidiš književnost

S francuskog prevela Radojka Stipišić
pregledao i hebraističke komentare dodao Jusuf A. Hećimović

BALKANSKI KNJIŽEVNI GLASNIK
MMIX

Alex Derczansky

Zašto je sovjetska jidiš književnost imala tako jedinstvenu sudbinu u svojoj vrsti?

Bartolomejska noć za sovjetsku jidiš¹ književnost dogodila se 12. kolovoza 1952. godine, naime toga dana su smaknuti sovjetski književnici na jidišu: *Dovid Bergelson, Jichak Fefer, Dovid Hofstein, Leib Kvitko, Perec Markiš i Šmuel Persov*. Već su 1937. „nestali” *Moiše Kulbak i Izi Šarik*, dok je 26. lipnja 1941. smaknut *Zelik Akselrod*. U lipnju 1949. godine (7. lipnja) umire *Arn Kušnirov*, 4. lipnja 1950. u nekoj zatvorskoj bolnici gasi se život književniku koji je pisao pod pseudonimom *Der Nister* (pravim imenom *Pinhas Kaganovič*), a 22. veljače 1960. predaje svoju dušu Svevišnjemu „dobar duh” *Šmuel Halkin*.

I tako je skončao cvijet sovjetske jidiš književnosti, od kojih su neki dobili visoka sovjetska odličja: Lenjina (Markiš), Crvene zastave (Kvitko), Časti (Fefer, Hofstein). Ta odlikovanja su, dakako, zaslužili zbog vrijednosti svojeg djela i svoje privrženosti izgradnji socijalizma...

Broj dvanaest je židovski simbol: dvanaest je bilo Jakovljevih sinova, dvanaest je bilo Malih proroka, dvanaest je bilo apostola, zatim jedan ruski i revolucionarni simbol bio je u znaku broja dvanaest - poema *Dvanaestorica* Alekandra Bloka. Dvanaest svjedoka jednog ushita punog nade u bolju budućnost bilo je izkorijenjeno, uništeno, zbrisano...

¹ **Jidiš** (njem. *j ü d i r u s . c h*) – narodni jezik židovskog stanovništva (Aškenaza), osobito u nekim područjima srednje i istočne Europe (odakle je stigao s židovskom emigracijom u SAD i Izrael); nastao na osnovi gornjonjemačkih dijalekata njemačkog jezika iz XIV stoljeća i pomiješan je s hebrejskim, slavenskim i romanskim riječima. Piše se modificiranim hebrejskim alefbetom uz pisanje kratkih samoglasnika. Do XVIII stoljeća su ga govorili i njemački Židovi, koji od tada prihvaćaju njemački kao svoj govorni jezik. Postao je književni jezik Židova u Poljskoj, Rusiji i ostalim istočnoeuropskim zemljama dok se danas kao književni jezik gaji samo u SAD-u (u New Yorku ga govori preko milijun ljudi) i Izraelu; najpoznatiji pisci su nobelovac Jichak Baševiz Zinger, Šalom Alejhem (Šolem Rabinovic) i drugi. (op.prev.)

Oni su povjerovali da će Sovjetski Savez postati „jedina stvarna nada i budućnost jidiš književnosti i kulture”, kako je u Berlinu 1926. pisao Dovid Bergelson. Od 1917. do 1948. u to se moglo vjerovati, nu to je završilo, onako kako reče pjesnik Markiš u jednoj pjesmi:

*“Kada mi se vid povratio,
otvaranje očiju mi je postalo bolno
jer svakim udovom vidim svoje srce kako pada
poput zrcala na stijenu,
dok uz prasak pršte njegove krhotine uokolo”.*

„Ogledalo na stijeni” je naslov antologije od 730 stranica koja se pojavila 1964. u Tel Avivu u redakciji H. Šmeruka, A. Suckevera i B. Hrušovskog, sažimljući ono bitno iz opusa ove dvanaestorice dok je M. Piekarz je sastavio bibliografiju.

Njihova je skrb bila da samo sačuvaju djela čija je trajna vrijednost određena estetskim kriterijima. Postupak svakog pisca je da prouči način na koji će osvijetli posebnost svojeg novatorskog doprinosa. Pregledali su predrevolucionarna djela, zatim iz vremena emigracije, pa dvadesete i četrdesete godine. Obuhvatiti u 730 stranica djelo dvanaest autora je gotovo nadljudski zalag, naročito ako se zna da su im radovi bili raspršeni u tisućama stranica knjiga i časopisa kroz posljednja četiri desetljeća.

Osjeća se da autori tog djela nisu podigli spomenik, nego su uskrsnuli jedan živi izraz jidiš književnosti.

Jidiš književnost bi bila vrlo mlada, imala bi tek sto godina. To je istina kada je u pitanju suvremena jidiš književnost, međutim ona je zapravo stara oko tisuću godina. Suvremena jidiš književnost je nastala sučeljavanjem dvaju oprečna pokreta: *Mistik*² potekle iz *Hasidizma*³ i *Racionalizma*

² Židovska mistika - **Kabala** (od hebrejske imenice **KaBaLaH**, /što znače primanje, tradicija/ izgovara se kabalá a nastala je denominacijom glagola **KaBaL** – primati, predavati) nastala u poslijetalmudskim vremenima za potrebu tumačenja skrivene i ezoterične poruke koja se nalaze u **Tori**, židovskoj svetoj knjizi koju kršćani nazivaju Mojsijevo petoknjžje. Najpoznatija kabalistička djela su: **Sefer hajecira** (Knjiga stvaranja), **Sefer hazohar** (Knjiga sjaja), **Bahir** (Sjaj) itd. (pr. prev.)

³ **Hasidizam** (od hebr. riječi **HaSiD**: plemenit, milosrdan, pobožan) – pod tim imenom javljaju se dva društveno-religijska pokreta, jedan u srednjem vijeku u Njemačkoj i drugi u Istočnoj Europi u XVIII stoljeću, a oba su prožeti mističnom ideologijom, kabalom. Taj pijetistički pokret javlja se poslije teških pogroma u Poljskoj i Rusiji u XVII stoljeću te nakon euforije koju je izazvao izmirski Židov **Šabataj Cvi** proglasivši se Mesijom kada se židovska populacija našla pred uništenjem nakon brojnih ratova i ekonomske propasti. Hasidizam je crpio snagu iz mističke tradicije, koja je nakon XVI stoljeća pustila duboke korijene među poljskim i ruskim Židovima. Asketizam i kabala, kao i teologija i djelatnost

nastalog iz *Haskale*⁴, i ta je književnost znala od jezika žena i neukog svijeta učiniti snažno izražajno sredstvo suvremene književnosti.

To se dogodilo u staroj Rusiji, gdje je jidiš književnost rođena da bi doista postala univerzalna književnost ne samo zbog svojih tema, nego i svojom nazočnošću. Može se govoriti o „Jidiš carstvu” čije su se provincije raširile po svim kontinentima: USA, Latinska Amerika, Kanada, Ujedinjeno kraljevstvo, Južna Afrika, Australija. Sovjetska provincija je bila jedna od najbujnijih u vremenu od 1917. do 1948. godine i malo je nedostajalo da SSSR ne postane ogledno središte jidiš književnosti. Sve je to prošlost. Ne smijemo zanemariti „rehabilitaciju”: pojavio se jedan mjesečnik za književnost i pet knjiga, a što je to u uspoređi s onim što je bilo jučer?

Kult ličnosti nije dovoljan sâm po sebi da bi se objasnile te likvidacije; tu je još antisemitizam, strah zbog održanja židovske nacionalne svijesti, strah od strastvenih osjećaja koje su gajili naspram Židovskoj Državi od njezinog nastanka.

Ta je tragedija jedinstvena u svojoj vrsti. Ni jedna od sovjetskih književnosti nije u to vrijeme doživjela fizičku likvidaciju takvog razmjera. Sudbina te književnosti je jedinstvena ne samo unutar granica SSSR-a⁵, nego i izvan njega.

Zapaža se da jedinstvenost sovjetske jidiš književnosti u odnosu na suvremenu jidiš književnost u drugim zemljama nije bila ograničena s teritorijalnom odvojenošću; nipošto tematika nam ne izgleda da je određena

nadahnutu Šabatajem Cvijem, prožimala je sve slojeve društva. Za njih su mistički ideali bili sjedinjenje s Bogom, a nada u krajnje iskupljenje predstavljala je živu stvarnost. Hasidizam je odbacio asketizam i mesijanizam i poučavao je kako se istinsko iskupljenje nalazi u unutrašnjem religioznom duhu svakog pojedinca. Hasidizam je, poput drugih misticizmom prožetih pokreta, zasnovan na pravilu da se stvarnost onakva kakvu ju naše oči vide ne može promijeniti, pa prema tomu se trebaju promijeniti oči koje gledaju tu stvarnost. Ovaj pokret je nastao tridesetih godina XVIII vijeka kada je rabin Baal Šem Tov (hebrejski Gospodar dobrog imena, zvao se Israel ben Eliezar) okupio izabrani krug propovjednika, učenjaka, mistika i židovskih vođa. Bio je to snažan i izuzetno originalan pokret koji je početkom XIX stoljeća počeo nazadovati kako zbog unutrašnjih (institucionalizacija karizme) prilika tako i vanjskih (zbog sve većeg utjecaja židovskog sekularizma). U tom narodnom pokretu organiziranom u zasebnim skupinama, javlja se čitav niz izuzetno originalnih karizmatičkih vođa a sam pokret se odlikovao složenom raznolikošću mistične i rabinske teologije. Iako se hasidski dnevni život uvijek strogo upravljao rabinskim propisima, njegov idejni sadržaj pokazuje širok spektar teoloških gledišta: od teizma do aksomizma, od misticizma do egzistencijalizma. (op.prev.)

⁴ **Haskala** – doslovno hebrejski: obrazovanje, kultura, prosvijećenost; pokret nastao krajem XIX vijeka u Njemačkoj s Mošeom Mendelsonom na čelu. Zalažući se za svjetovno obrazovanje među Židovima, ovaj pokret je nastojao da ubrza akulturaciju Židova i na taj način potakne njihovu emancipaciju. (op.prev.)

⁵ Članak je objavljen još za postojanja SSSR-a. (op.prev.)

državnim granicama. Na primjer, tema revolucije, socijalne patetike i židovskog života u „staroj kući” (*alte heim*) se nalazi u djelima napisanim u USA, i u ostalim zemljama gdje se piše ili se pisalo na jidišu.

Ona nije bila ograničena ni estetskim kriterijima koji bi se mogli pripisati čitavoj sovjetskoj jidiš književnosti, naspram drugim granama jidiš književnosti. Specifičnost sovjetske jidiš književnosti, koja je dio sovjetskih književnosti, se sastoji u posebnim uvjetima književnog stvaranja koji su, sa svoje strane, udarili svoj žig te odredili svoje vrijednosti i svoju moć.

Nećemo se zadržavati na problemima koji se tiču sviju sovjetskih književnosti. Općenito, vrijeme od 1917. do 1948. je bilo razdoblje potraga koje su bile nastavak predrevolucionarne književnosti; jer je težnja za obnavljanjem čitave književnosti prekrila sve književne pravce. Uglavnom, svi oni su se našli u negaciji klasične prošlosti. Ta potraga za novim prenijela se na postrevolucionarno razdoblje. Rasprave su postale usijanije jer je politička i socijalna preobrazba od 1917. trebala odgovarajuća izražajna sredstva, međutim zajednički put se nije našao. Iz vremena dvadesetih godina različite skupine sovjetskih pisaca nemilosrdno su se borile, izjašnjavajući se pristašama sovjetskog režima.

Borba nije bila samo u obranu književnih načela, nego i za prevlast, te za otvorenu i potpunu podršku odlučujućeg čimbenika kakav je bila Komunistička partija.

Komunistička partija je bila spremna ne samo podnositi, nego i podupirati pratitelje na putu. Ta atmosfera živih rasprava, relativne slobode izražaja, slobodnog stava prema pratiteljima na putu, te veličanstveni planovi izdavačke djelatnosti, potakli su jedan dio izbjeglih pisaca da se vrate u SSSR. Međutim, taj je medeni mjesec potrajao jedva do 1929. godine, nađevka kada su udruženja pisaca-proletera preuzela punu i potpunu prevlast i nadzor nad književnosti.

Razvoj jidiš književnosti bio je usporediv s onim predvolucionarnog razdoblja, sve do toga vremena – do 1929. godine.

Već prije revolucije stanovita stremljenja jidiš pisaca postala su jednaka u usmjerenjima i težnjama s ruskom književnosti.

Jidiš pisci, čija su se imena prije Prvog svjetskog rata dovodila u vezu s obnoviteljima i modernistima, bili su usko vezani i uz početke jidiš književnosti u SSSR-u. Radilo se o kijevskoj skupini koja je u godinama od 1918. do 1920. objavljivala zbornike *Eigns* (Jedinstvenost).

Prozaisti *David Bergelson*, koji je počeo pisati prije revolucije i koji se istakao već od svog prvog romana po svojem novom stilu, te *Der Nister*, već od prvog djela, pa do *Eignsa*, prešli su zamršen put istraživanja koji ih je doveo do njihovih jedinstvenih vizionarskih priča.

Poezija, toliko individualistička i različita poput svojih reprezentanata, ističe se kod *Ašera Švarzmana* i *Davida Hofsteina*, te *Pereca Markiša* i *Lejba Kvitka* po svojim obnoviteljskim metaforama, plimom prozaističkih elemenata i novim ritmovima. Kod njih svijetu se osjeća težnja za ukorijenjenjem u klasičnu strukturu i u idilu, ili lirizam pomiješan s književnošću prethodnog razdoblja.

Premda je *Švarzman* bio ubijen za vrijeme građanskog rata, a ostali pisci su početkom dvadesetih godina napustili SSSR, razvoj jidiš književnosti se nalazi pod znakom tih zbornika. To se također odnosi i na one pisce koji su u razdoblju 1922-1924. u Moskvi objavljivali časopis *Strom* (Plima).

Autori oko *Eignsa* smatraju se njihovim vođama i učiteljima, štoviše piscima koji su se potvrdili svojim proleterskim nadahnućem; očividno je već od početka da su oni bili više povezani s kijevskim pjesnicima, nego sa starim jidiš revolucionarnim pjesništvom (*Moris Rosenfeld*).

Sva poezija tih godina posjeduje emocionalni naboj iz kojeg izvire ti poticajni i bolni problemi. Tada je čitava jidiš poezija bila zahvaćena odrazima prvog svjetskog rata, revolucijom i pogromima. Snažno se promatrala nepovratna propast *Štetla*⁶, što se kao tema prelilo u nostalgiju. U isto vrijeme u poeziju je prodrlo osobno iskustvo urbanizacije, kao žudene sudbine za židovske zajednice. Proživljeno iskustvo te poezije pokazuje tragičan prekid između židovske nacionalne boli i kolektivne hrabrosti, a prema definiciji *Davida Hofsteina* ili prema izražajnoj *Markiševoj* metafori, riječ je o tragičnoj svijesti koja je u isto vrijeme kolijevka novog i mrtvačka postelja starog vremena. Taj se prekid prelijeva u pjesnički cvjetnjak koji izražava duboku bol i metež u najrazličitijim oblicima, premda su spojeni u nadi i vjeri u obnovu. Dokaz toga je izvadak iz *Kušnirove* pjesme:

*"U duši jedan mišić gricka
očevu ili djedovu melodiju,
Jedina vrata u moj vlastiti Šabat
dok jedna zvijezda zatvara tjedan"*

Očito je da su se potvrdile *Bergelsonove* riječi iz 1926. godine, međutim već tada se nadzirao kraj s obzirom na sve jači utjecaj proleterskih pisaca.

⁶ *Štetl* – na jidišu: gradić, u istočnoj Europi, ti gradići – štetli – su pretežno bili naseljeni Židovima. Česta tema pisaca na jidišu, i radnja novele *Guslač na krovu*, pisca Šalom Alejhema koji je u SAD-u prerađen u slavni *mjuzikl*, odvija se u jednom od takvih štetla. (op.prev.)

Nastala je atmosfera straha koju su oni nametnuli, a pisce su podvrgnuli strogoj cenzuri. Zahtijevala se boljševička budnost i poistovjećenje s posljednjim odlukama Komunističke Partije i sovjetske vlasti.

Unutrašnja situacija se pogoršala ne samo zbog likvidacije NEP-a⁷ nego i zbog ubrzane industrijalizacije i nasilne kolektivizacije. Borba protiv nacionalizma upotpunila je sliku, a naročito je bila okrutna u Bjelorusiji i Ukrajini, gdje su počele prve likvidacije aktivista koje se optuživalo da potiču nacionalističke osjećaje i da su isticali nacionalnu sastavnicu u sovjetskom djelovanju u tim republikama. Veliki broj židovskih pisaca živio je u Kijevu i Minsku, stoga je ta antinacionalistička kampanja premještena u „židovsku” ulicu i izravno se dotakla jidiš književnosti. Svaki izraz židovskog nacionalnog osjećaja je osuđen na odlučan način, označilo se štetnim pesimistična predviđanja židovskog položaja u SSSR-u, napadala se bolna čežnja za židovskim gradićima, dok se tema o pogromima smatrala nacionalnom uskogrudnošću. Štoviše, od židovskih pisaca koji su pisali o revolucionarnim temama, zahtijevalo se da ne posvećuju previše prostora židovskim junacima, ali da – nasuprot tomu – ističu srčanost revolucionara drugih nacionalnosti.

Svaka neodlučnost, sumnja ili melankolični osjećaji proglašavani su antisovjetskim, malograđanskim ili nacionalističkim. Osuđivala se dvosmisljenost metafore, simbolizam je proglašen nazadnim i zahtijevala se jednostranost u političkom očitovanju.

Tijekom dvadesetih godina moralo se naglasiti veza s književnostima drugih zemalja, a ako se i pozivalo strane pisce da posjete SSSR i ako su im objavljivali njihova djela krajem dvadesetih godina, počeo se graditi zid između sovjetske jidiš književnosti i jidiš književnosti kapitalističkih zemalja; održavala se veza samo s piscima deklariranim komunistima ili ushićenim naivcima. Svaki jidiš pisac koji si je dopustio i najmanju kritiku na račun SSSR-a bio je žestoko ukoren. Ta se inkvizicijska atmosfera očitovala 1929. u jednoj posebno žestokoj kampanji protiv jidiš pisca *Leyba Kvitka*, zbog njegovih satiričnih pjesmica koje su ismijavale službenu kritiku. Rezultat te afera bio je isključenje „krivca” i njegovih „pomagača” iz redakcije časopisa *Di Roite Velt*. Tada je i *S. Halkin* napadnut zbog svojeg predpostavljenog nacionalizma; *Der Nistera* su okrivili da je nepopravljivi simbolist, a *Perec Markiš* je odbio da ga okuju u okove „nacionalne uskogrudnosti” tvrdeći da ako si to Rusi mogu dopustiti, tada i Židovi imaju isto pravo da opišu svoju borbu za bolju budućnost. Štoviše, i jedan *Moiše Litvakov*,

⁷ NEP (Новая Экономическая Политика) – Nova ekonomska politika, period liberizacije privrede počevši od 1921. pa sve do oko 1929. godine u kojem je došlo do stanovitog zamaha privatnog poduzetništva. (op.prev.)

vrhunski partijski autoritet kada je u pitanju jidiš književnosti, nije imao milosti u očima proleterskih kritičara, jer je u svoje vrijeme imao pokoju lijepu riječ za djela njihovih žrtava. Ako se ovi napadi usporede s uhićivanjima i slanjem u progonstvo iz tridesetih godina i sa smaknućima iz 1952.⁸, tada su ti napadi bili bezazlene dječje igre. Međutim, te „bezazlene godine” od 1929. do 1932. bile su odlučujuće za sovjetsku književnost te posebno za jidiš književnost.

To je bio kraj kakve-takve slobode i tek se u rijetkim okolnostima mogao pronaći pisac koji je našao put prema samom sebi i koji je bio potpuno u suglasju sa svojom osobnom i nacionalnom savješću. Nu, to nije moglo dugo trajati. Komunistička partija je 1932. godine zabranila aktivnost pisaca proletera i drugih skupina pisaca. Vjerovalo se da će se tako spasiti neki pratitelji na putu, koje su proleter i nepovratno žigosali. Vjerovalo se u smirivanje. To nije bilo ništa drugo do li pusta želja; jer je 1934. godine osnovan je Savez sovjetskih pisaca koji je postao savršeno partijsko oruđe, koje će upravljati i podržavati partijsku politiku u književnosti.

Nu, ubrzo su se napadi pretvorili u uhićivanja i u slanje u progonstvo onih prema kojima je novostvoreni Savez bio nemoćan utjecati.

Zahtijev za socijalističkim realizmom (vanjskim je oblikom imao crte nacionalne kulture, dok je sadržajem bio socijalistički), koji je bio vezan na osobni Staljinov kult i na načelo partijske književnosti, imao je negativan upliv na književnost. Ta su načela bila izražena tako nejasno da su mogla izgledati proturječna. Poezija se prepustila patetici, morale su se izbjegavati teme koje su novim puritancima izgledale erotske, naročito se nastojalo prepustiti zaboravu i svojevoljno zaboraviti sva nekadašnja pjesnička pretjerivanja i sve intelektualne i sentimaentalne smjelosti.

Proza se posvetila socijalističkoj izgradnji: to je bila borba „dobrih” boljševika i svjesnih proletera protiv „loših” kulaka, sabotera i vjernika. Uza sve to 1931. godine pojavio se roman *Zelmenianer, Moiše Kulbaka* čiji drugi dio je morao proći poniženje kritike, koja je presudila da je taj daroviti pisac pošao krivim putem.

Kada je prozaist smio uteći od suvremenih okova prema povijesnim freskama, dosegao je neslućene visine; to je bio slučaj *Der Nistera* i njegovog romana *Mišpoke Mašber* (Kriza obitelji). On je znao ugrubo oslikati židovski grad Berdičev u drugoj polovini XIX stoljeća i znao je pokazati

⁸ Upravo je krajem 1952. i početkom 1953. buknuo tzv. „afera bijelih ogrtača” kada je strijeljano pedesetak židovskih liječnika i nepoznati broj prognanih u Gulage, optuženih za pokušaj ubojstva „čeličnog” Visarionoviča, koji je konačno u ožujku 1953. „oslobodio ovaj svijet svoje nazočnosti” i afera je okončana, nu, mrtve se nije moglo više „uskrsnuti”. (op.prev.)

kako su se novopridošlice u židovsku sredinu znale uklopiti u bogatu duhovnu židovsku tradiciju. Likova oslikanih tako gusto i posebnog stila, da je to *Der Nisterovo* djelo izbilo u prvi plan realistične jidiš proze. S druge strane, *Dovid Bergelson* i njegov roman *Uzduž Dnjepra* nam pokazuju kako se jedno djelo od izuzetnih *pasaja* može na brzinu sklepati svrstavanjem u službenu parijsku povijest.

Ono što posebno obilježava tridesete godine je groznica *cjelokupnih* djela, *izabranih* djela. Za nesreću, sve se nije moglo objaviti bez promjene, jer se moralo odbaciti ono što je heretično i ispraviti ono što se moglo usitniti, poboljšati i poljepšati.

Međutim, najbolnije razdoblje za jidiš pisce bile je ono od 1939. do 1941. godine. Postojanje nacističkih progona objelodanile su izbjeglice i to je duboko potreslo jidiš pisce. Ništa se nije moglo napisati niti tiskati ako je bilo protiv sporazuma Molotov-Ribbentrop. Uzprkos svemu, njihova patnja ih je nagonila na pisanje. Sve je došlo na vidjelo nakon njemačkog napada na SSSR. Upravo je 1940. godine *Perec Markiš* napisao i u boli stvorio poemu *Židovska plesačica* i čitav jedan niz drugih poema, gdje je židovska bol postala njegova i gdje se uzdigao na razinu proročke srdžbe; međutim, ta su djela ostala nepoznata i skrivena od javnosti. Nešto od toga se objavilo 1943., a ostalo 1945. u ruskom prijevodu, dok je izvorna verzija ugledala svjetlo dana tek u inozemstvu i to nakon piščeve smrti. Ako budemo imali sreće da pronađemo druga djela skrivena do današnjih dana, slika sovjetske jidiš književnosti će se proširiti, produbiti i pojavit će se ona izvornija od ove koja nam se prikazala kroz auktorizirane i pročišćene publikacije izašle tridesetih godina u SSSR-u.

Paradoks leži u činjenici da je zahvaljujući ratu, pukom razaranju i uništenju, jidiš književnost našla svoje nacionalne židovske početke i zajednički jezik s jidiš književnosti drugih zemalja. Sovjetski patriotizam ratnih godina našao je zajednički jezik s židovskim nacionalnim bolom i srdžbom. Suočivši se s neprijateljem poticali su se prilozi sovjetskom patriotizmu, tako da su i jidiš pisci mogli javno izraziti svoj židovski nacionalni osjećaj. Ta kratka epizoda od ljeta 1941. godine do jeseni 1946. godine nosila je u sebi klicu smrti jidiš književnosti u SSSR-u. Ždanovljevo očitovanje u kolo-vozu 1946. jasno je pokazalo da je pobjeda nad neprijateljem također značila kraj liberalizma. Naravno, našlo se čuvara ideološke čistoće u jidiš književnosti koji su analizirali i osuđivali „nacionalnu uskogrudnost”; ovaj put, srž grijeha se sastojala u davanju prednosti židovskom trenutku za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ostavio se jidiš piscima rok od još dvije godine za vrijeme kojih se ne smiju obnoviti ugašene izdavačke kuće.

Sudbina jidiš književnosti u SSSR-u bila je početkom 1948. već odlučena kada je NKVD⁹ likvidirao *Šloima Mihoela*, junaka Sovjetskog Saveza i predsjednika Židovskog antifašističkog komiteta. Do kraja iste godine provedena je korjenita i potpuna likvidacija onoga što je još preostalo od laičke i književne jidiš kulture.

Razlozi za te mjere nisu nepoznati, ali je još više nerazumljiva logika svih tih afera. Uspavani antisemitizam se probudio za vrijeme ratnih godina, tada su strah od konsolidacije židovske zajednice za vrijeme i poslije rata, te topli osjećaji s kojim su Židovi pozdravili stvaranje židovske države u Palestini, bili isto tako teške optužbe.

Smrtna pogreška jidiš pisaca bila je što su zaboravili lekciju iz tridesetih godina. Oni su uzeli privremenu liberalizaciju kao neki trajniji fenomen i to ih je navelo da izaraze svoje istinske židovske osjećaje. Njihov se „krimen” mogao lahko dokazati u njihovim prijašnjim djelima. Kao heretici recidivisti, bili su osuđeni na uništenje. Staljin, kao stari seminarist, primjenio je inkvizicijske metode protiv onoga što je bila živa oporba njegovom doprinosu marksističko-lenjinističkoj doktrini.

Ovaj letimičan pogled na razvoj sovjetske jidiš književnosti u razdoblju od 1917. do 1948. godine nije nipošto iscrpio taj predmet. Da bi se postigao taj cilj potrebno se latiti pisanja povijesti jidiš književnosti.

Opravdanje i usmjerenje antologije o kojoj smo upravo pričali nalazi se u jednoj poemu *Dovida Hofsteina*, *Uvod u poemu 1944.*; usred rata, u kandžama bezgraničnog očaja i uznemirene savjesti na kušnji, pjesnik je našao utjehu i nagnuće da može pisati sa sjećanjem na prijašnje pisanje, i posebno sa sjećanjem na dva stiha jedne poeme napisane prije revolucije, dva stiha koja su mu urezana u pamćenje:

„Zimske večeri na ruskim poljima!

Može li se igdje biti bijedniji, može li se igdje biti bijedniji?”

Ta dva stiha iz 1912. dva puta se pojavljuju u poemu od 1944. pokazujući snagu jeke početka sovjetske jidiš književnosti u posljednjim godinama prije iščeznuća.

⁹ **NKVD** – (Народный комисариат внутренних дел) zloglasna komunistička tajna policija (Narodni komesarijat unutrašnjih poslova) koja je provodila teror nad građanima Rusije kroz čitavo vrijeme sovjetske vlasti. Djelovala je pod različitim imenima da bi na kraju sovjetske ere bila poznata pod imenom KGB. Po uzoru na NKVD, zločinac Broz F. Josif i njegova zločinačka proleterska klika ustanovili su i prekoirali sličnu terorističku organizaciju u ex-Jugoslaviji (UDBA), koja je od 1941. do 1995. likvidirala, progonila i hapsila na desetine i desetine tisuća Hrvata (prema Hrvatima se postupalo kao prema kolektivitetu: *en masse*) i ostalih nepoćudnih pojedinaca u drugim narodima. (op.prev.)

Složiti se s ovom analizom povijesti sovjetske jidiš književnosti je jedna stvar, ali ono što bi se trebalo znati je da bi predloženi izbor u ovoj antologiji dobio povoljan prijem od samih autora.

Najzamorniji posao ali i najsvjetliji je bio izbor inčica: nije se vodilo dovoljno računa o finoći redaktora a posebno gospodina profesora Šmeruka iz Jeruzalema.

Objavljeni tekstovi živih autora rijetko su bili uz njihovu spontanu suglasnost, ono što izvire iz namjere jednoga od dirigenata židovske sekcije Komunističke Partije Ukrajine iz 1929. M. Levitana: „Ja temeljim svoje zaključke ne samo na osnovu djela već tiskanih nego također na osnovu djela čija je pretjeranost strana očima radničke klase, koji su spriječili tiskanje ili na osnovu djela koja na prvi pogled odaju ideološki škodljive elemente, a koji su bili uklonjeni zahvaljujući napomenama i pomoći različitih redakcija.”

Osuđena djela, različite inačice istog djela, djela „za ladicu”, dopustila su da ponudimo istinsku sliku sovjetske jidiš književnosti. Dokaz nam je pružila jedna poema *Dovida Hofsteina*. Ona ima tri verzije: 1919., 1935. i 1948. Verzije iz 1919. i 1948. poklapaju se toliko koliko ona iz 1935. je de-hebreizirana; već 1927. pjesnik se morao opravdavati zašto je radio rimu KIEV i IEV (IEV – Job, hebrejski Ijov). Ako se radi tek o riječima, kod drugih autora se radi o samom smislu poeme: u poemi *Kavkaz Pereca Markiša* dvije posljednje strofe koje su se pojavile 1947. su u kontradikciji s ostatkom poeme, a postojala je i lukavština u izdanju iz 1946.... Originalna verzija ustanovljena je u postumno objavljenoj poemi u Argentini 1959. godine.

Čak jedan „lukavac” poput Fefera znao se s *Ja sam Židov* potvrditi kao vjerni sin svog naroda. Raditi na problemu jidiš književnosti u SSSR-u je bilo znatno teže nego na Zapadu. Opasnosti asimilacije bile su predvidljive iz daleka. *Perec Markiš* u jednom pismu jednomu od svojih prijatelja već 1928. predskazuje tu opasnost. On je imao hrabrosti da bude protiv svijetu.

Veličina i svrha sovjetske jidiš književnosti su bez premca. Htjeti pod svaku cijenu skriti tu otvorenu ranu ne bi poslužilo ničemu. Samo će vrijeme moći zacijeliti tu ranu; ni tišina ni tuga ne mogu nam koristiti.

Ta antologija dostojanstva i ponositosti je naša jedina poputbina kroz hod pustinjom naše osamljenosti.

Nitko nema pravo staviti u sumnju njihovu bezazlenu vjeru u socijalističko iskupljenje niti u vjernost svojem narodu.

Izlizala se živa nada u univerzalno bratstvo. Je li jedini izlaz u ponovnom susretu sa svojim narodom na svojoj zemlji? Nije li to što će nas doista spasiti od očajanja?

Članak Hinde Ester Singer¹⁰ preuzet je iz pariškog književnog časopisa, koji se bavi židovskim temama, *Yod* iz dvobroja 31-32 iz 1990.

¹⁰ Hinde Ester Singer (Poljska, 1991. – Engleska, 1954.) spisateljica, autorica pripovjedaka i prevoditeljica s jidiša, pisala je pod imenom Ester Kreitman. Rođena u Bilgoraju, odgajana je u pobožnoj kući čiji članovi su se isticali izvanrednim književnim talentom: njezin otac i majka bili su pisci kratkih priča. Najmlađi od sinova Singer naslijedio je poziv svoga oca i postao rabina a druga dva, Jisrael Jhošua i Jichak Baševis Singer postigli su zavidnu spisateljsku karijeru. Najstarija od četvero djece, inteligentna i vrlo nadarena, Ester, nikada nije u svojoj kući osjetila podršku da stekne formalno obrazovanje kao njezina braća u židovskim učilištima gdje bi učila tradicionalne izvore jkojima su se koristila njezina braća u svojem književnom djelu. Roditelji Hinde Ester odbili su školovati nadarenu kćer, čije samoobrazovanje u kućnom okruženju se svelo na čitanje knjiga na jidišu određenih za žene i svjetovne priče i poeme. Obrazovanje je zaokružila u varšavskim večernjim tečajevima, kamo se obitelj preselila 1910. U Varšavi je čak jedno vrijeme pripadala jednom kružoku gdje se raspravljalo o politici socijalista.

Niti u kući Singer nije doživjela priznanje za svoju artistskičko-književnu nadarenost, premda je ona prva od svo troje braće počela pisati i unatoč tomu što je to započela vrlo rano, vjerojatno u početku njezine adolescencije, dok je još obitelj Singer živjela u Radziminu. Nažalost, jako malo se znade o tomu prvom razdoblju stvaranja jidiš književnice, budući da se nije sačuvalo ništa od onoga što je napisala u to doba. Međutim, poslije prvih čitanja autobiografskog romana Ester Kreitman, možemo zamisliti da je za vrijeme tih godina tvrdoglavo htjela uspjeh svoje umjetnosti i književnih težnji, koja su bila prigušena ograničenjima koja je nametao stroga hasidska sredina njezinom ženskom talentu.

Ester Singer započela je svoj bračni život u Antverpenu, gdje se rodio njezin jedini sin. Premda je, jamačno, žarko željela nastaviti pisati i objavljivati svoja djela, moramo pretpostaviti da joj obitelj i kućni poslovi nisu ostavljali dovoljno vremena, tako da je Ester nekoliko puta „pobjegla“ iz svoje kuće u Londonu – kamo se obitelj preselila u početku Prvog svjetskog rata bojeći se njemačke invazije – da bi pokušala nastaviti u Varšavi svoju spisateljsku karijeru. Za vrijeme tih boravaka u poljskom glavnom gradu Ester je prevela svoja djela s engleskog na jidiš te je uspjela živjeti kao neovisna žena i književnica.

Nakon svoga konačnog povratka u London, pojavilo se prvi put jedno njezino djelo, *Der šejdim tants (Ples demona)*, Varšava, 1936.) pod njezinim udatim imenom, Ester Kreitman. Najstarija Singerova imala je tada 45 godina. Hinde Esther Singer, koja je u tajnosti u domaćem okruženju pisala, pretvorila se u javnosti u književnicu Ester Kreitman. Umjetnički je bila neovisna žena i nije htjela rabiti prezime Singer te je tako počela živjeti život spisateljice, sudjelujući u mnogim književnim manifestacijama, objavljujući svoja djela u časopisima različitih zemalja. Napokon je Ester stekla čitatelje. Godine 1944. u Londonu se pojavio drugi njezin roman, *Brilyantn (Briljanti)*, čija je radnja smještena među židovske brusače dijamanata u Antverpenu a šest godina kasnije *Yijes (Loza)*, jedna zbirka pripovjedaka također objavljena u Londonu. Tako je Ester Singer Kreitman postigala ono što je sanjala: biti jidiš spisateljica. Buntovna, odbila je zatomiti svoju umjetnost, razbila je svoje staklene zidove i dozvala je svoj stvaralački duh i dušu žene koja je željela pričati priču iz ženske pozicije.

Henri Lewi

Demoni i dibuki¹¹

Obitelj Zinger je – zna li se to? – dala tri pisca: Jichaka Baševisa, koji je najpoznatiji pisac te obitelji, njegovog starijeg prerano preminulog brata Jhošuu, čije djelo je s ushitom ponovno otkriveno i, napokon, njihovu sestru Ester Kreitman, najstariju od troje djece.

Rijedak događaj u književnosti da troje ljudi u jednom ili drugom trenutku osjete potrebu da pričaju priču o djetinjstvu, gotovo običnom. Ima tu nešto poput *autoanalize u tri glasa*, želje za rješenjem izvorne tajne, izvora patnji i neuroza, koje se nalaze baš u djetinjstvu, njihovim peripetijama, njihovim osobama, majci i ocu, bratskim odnosima.

Najprije, njihova književna djela ne spadaju u isti književni rod niti način pisanja. Dovoljno je usporediti način na koji se sjećaju Bilgoraja, grada u kojemu im je živio djed po majci. U romanu „Plesu demona” Ester Kreitman, na dvije zajedljive stranice imamo: baku koja je dobra, ali dosadna; impresivnog djeda koji preferira kćer. Koliko različite od prekrasnih stranica koje su o tomu napisali dva brata: putovanje u Bilgoraj, grad urođen u jezero izvorske vode, nalazimo jednako kod Jhošue kao i kod

¹¹ Hebrejski: **dibuk** (zao duh) דִּיבּוּק; (רוח רעה) - [ruah ra‘a] zao duh. Denominacija glagola (דבק) **vezati**, **slijepiti**. Dibuk je prema židovskoj pučkoj predaji ljudski duh odvojen od tijela, koji zbog svojih ranijih grijeha neumorno luta sve dok ne nađe utočište u tijelu živog čovjeka. Vjerovanje u takve duhove bilo je osobito snažno u Istočnoj Europi u 16. i 17. stoljeću. Često su osobe koje su patile od živčanih ili duševnih poremećaja odvodili rabinu-čudotvorcu (**ba‘al šem** - בַּעַל שֵׁם) koji je jedini mogao, kako se vjerovalo, istjerati štetnog dibuka obredom egzorcizma. Kabalist Jichak Luria (1534.-1572.) svojom je naukom o *seljenju duša* (**gilgul** - גִּלְגּוּל) položio temelje za židovsko vjerovanje u dibuka. To je vidio kao sredstvo kojim su duše mogle nastaviti svoj rad na samousavršavanju. Njegovi učenici otišli su korak dalje, uvodeći pojam posjednuće dibukom. Židovski folklorist **Š.A.An-ski** (pseudonim ruskog jidiš-pisca Šlojme Zejnvila Rapoport, ili Semjona Akimoviča Rappoport; Vitebsk, 1863. – Varšava, 1920.) pridonio je širokom zanimanju za dibuka na Zapadu svojom dramom (1914.) na jidišu, **Dibuk**, koja je prevedena na više jezika i izvođena na mnogim pozornicama širom svijeta. (op.prev.)

Jichaka¹². Iznad zaspalog Jhošue, djed noću proučava svoje knjige, zauvijek uklanjajući bilo kakvu tjeskobu. Bakina kuhinja, kraljevstvo raznovrsne hrane i svih mogućih mirisa. Pogled uperen prema apsolutnoj objektivnosti, ili prema apsolutnom sjećanju. Sigurno je da Ester Zinger nije htjela napraviti autobiografiju, nego roman. Njezina braća pišu, krajem tridesetih i poslije rata, da bi spasili jedan svijet od zaborava; oni mu se žele približiti što je više moguće, spasiti ga *unazad*; Ester piše da bi se udaljila od njega. Ona nije imala razlog da ga poštedi.

Romanesknja forma pripovijedanja, za pravo reći, pa čak i ovom slučaju, upozorava nas na oprez, da ne uzmemo zdravo za gotovo sve što nam pripovijeda pisac, a osobito ne sliku o njoj samoj koja se u djelu pojavljuje. Bez sumnje, u muškom židovskom društvu onog vremena, ona kao kći postoji malo. U tomu društvu njezina majka je točno „netko”, stanovita vrsta muškarca; ona ne radi kućne poslove niti kuha, ona čita i proučava. Otac se s njom savjetuje o biblijskim navodima. U Jhošuinim uspomjenama ona kuha, ali rezultat nije sjajan. Otac i sin sanjare o drugim ženama, boljim kuharicama – možda i ženstvenijima; nije li majčina ljubomora tu našla svoju metu, u tim ženama, stvarnim ili zamišljenim, kao ona gospođa o kojoj nam Jhošua piše, koja je slala susjedima komade kolača sa sirom, izazivajući rastave svake vrste. Ali, ne bi li upravo bivanje nekom vrstom muškarca, za ženu bio način da bude zanimljivija nego muškarac? Ambivalencija pojma „da se ne bude netko”.

Čitava knjiga više puta ponavlja poniženje Pepeljuge, koja je morala čistiti kao sluškinja, dok je majka čitala na svom kanapeu. Ali očito je da u tim služinskim radovima postoji edipovski san, izbor ženskosti. Jichak Zinger to kaže na jidišu i na hebrejskom: ona je za oca bila žena, supruga, *ani iša*,¹³ *a froi*. Knjiga je puna privlačnih sluškinja, osobito kršćanki. Kada Dvoirele pomisli na kakav posao, to bi značilo da postane kućanica a to je skandalozna ideja, ismijavanje obiteljskih vrijednosti. Biti sluškinja, a otac i djed rabini! Ali seksualna sloboda, povezana sa snom o služenju, ponajprije znači potpuni prekid sa židovskim svijetom.

Spol je možda taj koji najbolje opravdava romanesknu formu. Oba brata Hinde Ester ne trude se kao ona da bi opisali svoje djetinjstvo. *Ples demona* čini se u svakom trenutku erotskom sanjarijom s pomalo dosadnim peripetijama, više romantičnim, po mojem mišljenju, nego autobiografskim, ili možda ne; u svakom slučaju svijet je to bez tajni, pisac rekonstruirao sve po svojoj volji, otkrivajući bubrege i srca. Ljubavna čežnja Dvoirele više je

¹² Koliko se moglo, pisali smo u prijevodu židovska imena onako kako izgovaraju sami Židovi. (op.prev.)

¹³ Hebrejski, **ani iša** – ja sam žena (אני אישה). (op.prev.)

zanimljiva, nego uvjerljiva, ona privlači srca više lijepih talmudista. Ostaje, možda, tek brzo potisnuto uzbuđenje, ili u krajnjem snu figura divovskog čovjeka, Poljaka ili Nijemca, osim ako se možda radi o slici oca iz djetinjstva, koji se zanimao za djevojčicu i istodobno ju plašio i privlačio. Ali pisac se nikada ne odriče stanovite nadmoći.

Tu opet nalazimo dvojaku vrijednost pojmova „ne biti ništa” i „lakoće.” Pisac se ovdje služi naivno svim sredstvima romasijera, beskrajnom mogućnošću demultiplikacije, potpuno providne; prelazi s jednog paragrafa na drugi, s duha mlade djevojke na duh majke, oca itd... Romaneska forma podrazumijeva stanovitu djelatnost i moć koji opovrgavaju pasivnost junakinje, njezin osjećaj nestavnog. Ili, bolje rečeno, one odvajaju zauvijek pisca od onoga što je ona bila, mlada djevojka još uvijek zarobljena, kao muha, u obiteljskoj mreži.

Pri tom roman proživljenu stvarnost kao poniženje za cijelu obitelj prebacuje u sferu dvojbenog i imaginarnog. Otac je plah i naivan čovjek; nema hrabrosti da zamoli priznanicu, ne sumnja na zlo. Majka se dobro namučila da mu objasni zašto rabin iz Radzimina odjednom želi rabina sa šeširrom u svojoj sudnici. On se seli u Radzimin na lijepa rabinova obećanja, a čitava obitelj umire od gladi dok sveti čovjek ide u toplice. Portret rabina kao debelog i masnog nitkova koji spašava svoj kovčežić od požara u ješivi¹⁴. U Jhošuinim uspomenu pojavljuje se otac u isto tako jadnom stanju; povjerava značajnu svotu novca nekom trgovcu koji mu ju ne vraća; kod Jichaka Zingera, za vrijeme varšavskog razdoblja, otac nije u Radziminu izgubio urođeno povjerenje u ljude, kao što tvrdi Ester; on se vraća u Radzimin, iz same Varšave; nije se nimalo promijenio. Priča o obitelji Zinger niz je poniženja, a najveće poniženje je u gluposti oca, u njegovoj slabosti prema majci.

Dvostruki demoni

Knjiga crpe svoj naslov iz svadbenog plesa Dvoirele; kao što ime označava, radi se o *crnom vjenčanju*, upravo u stilu zlosretnih vjenčanja Baševisa Zingera. „Ona ne želi plesati, ali pleše; kao u snu, osjeća da ju je zgrabio u vrtlog, među neznancima drži crvenu maramu i pleše...”. Dvoirele sili na ples neka tuđa sila, demonska, koja kao da ju je posjela i koja je oduvijek sili da se odriče vlastite volje. Ples je jedan od najprimitivnijih, gotovo sici-

¹⁴ **Ješiva** - drugi stupanj židovskog vjerskog nauka gdje se proučava Talmud; prvi stupanj je **heder**. (op.prev.)

lijanski. Esterino vjenčanje je suvremeno s *Dibukom* Š.A.An-skoga, gdje se pojavljuje taj demonski ples u jednom još čudnijem danu. Možda upravo ono arhaično u osobnoj sudbini Dvoirele daje kolektivnu, proročku dimenziju; kćeri hotelijera, mladoj berlinskoj Židovki, bez sumnje jako udaljenoj od svih tih Istočnih Židova, ali radoznaloj – „prvi mi je put da vidim tako izvanredan ples, bio je tako lijep, tako izvanredno lijep”. Dvoirele odgovara: „To se pleše samo u Poljskoj.”

Poniženje koje prožima knjigu Ester Kreitman nije samo obiteljsko. Nesreća junakinje povezana je s nesrećom poljskih Židova, koji se pojavljuju u knjizi kao kolektivno biće, toplo, živoće i krhko. U Berlinu, gdje se Dvoirele udaje, antisemitizam je na svakom koraku, kao i njemačka nadutost. I ovdje to ima nekakav naknadni učinak. Knjiga je izdana 1936. godine, a mora da je napisana oko 1933. godine, nedugo prije odlaska braće Zinger u izgnanstvo. U Dvoirelinu snu, u kojem ona nalazi praznu kuću u Varšavi, čitaju se već predosjećaj kolektivnog nestanka i osjećaj krivice. Za pravo reći, bila autobiografija ili roman, knjiga Ester Kreitman *lebdi* između dva književna roda, između toga da se kaže obiteljska istina ili da se od nje odvoji, kao što mladenka dvoji – protiv volje svojih roditelja – između napuštanja obitelji zalupivši vratima ili ostanka.

Taj demonski ples sažima, bez sumnje, čitavu bit knjige, plodnu dvojnost; gubitak vlastite volje, kojega se plašila kao silovanja, ali isto tako oponašanje snošaja koji je oslobađa djetinjstva i roditelja i uvodi je u odraslu dob. Ako je tekst napisan da bi oživio bolne situacije, iz njih istjerao uspomenu, on također donosi i momente naslade u njima. Krvavi rubac plesa smrti prethodi neispunjenom prostoru u tekstu, gdje se skriva snošaj, zatim kosa koja se reže, vlasulja udane žene¹⁵. Znatiželjna Berlinčanka previše je naivna. Pasivnost je uglavnom dvojaka: ona je način ponašanja djeteta lišenog vlastite volje – ali i prihvaćanje posjednutosti koja je iskustvo istodobno seksualno i mistično – demonska inicijacija. Isto pronalazimo u tekstu Jichaka Zingera, u pasivnosti Ester Kraindel (koja simbolično nosi ime njegove sestre), žene demonskog rabina u *Ovnujskom rogu*. Dvoirele se opire ženskosti – ali je istodobno i želi; nesvjestica i pad u slabost pojavljuju se više puta kao radosno iskustvo, odricanje, oslobođenje. „Neko čudno prepuštanje... oslobađalo ju je u potpunosti svake odgovornosti.” Naprotiv, majka nosi muški značaj i aktivna je, nesposobna za bilo kakvo prepuštanje. Ali, možda je to protivljenje upravljeno protiv prijestupa, prema čemu je vodi sâm razum, a koje se utjelovljuje u njezinoj kćeri.

¹⁵ U ortodoksnih Židova, žena poslije vjenčanja (supruga) brije glavu do kraja života i nosi periku. Možda tu ima sličnosti s nošenjem *čadora* kod islamskih žena. (op. prev.)

Ukupno Dvoirelino ponašanje pokazuje želju za kršenjem Zakona. Demonški ples istodobno je obred poslušnosti (tradiciji) i simbol tog prekršaja, nešto što će razoriti tradicionalni način života. To je hasidski ples, kaže Dvoirele, dobro obaviještena; otac ponekad utjelovljuje taj prekršajni element hasidizma¹⁶; sretan u prirodi, jednog dana on počinje pjevati *sphiru*, na užas majke. Isto tako Mihaela uhvate pri zviždukanju i djevojčica prasne u smjeh za vrijeme molitve itd.; grčevit smijeh, demonški ili dijabolički, čiji patološki termin (histerija) kamuflira subverziju.

Ima dosta dvoičnosti u tom roditeljskom paru koji se skupa zaljubljuje u ženu radziminskog rabina, u ljubavi prema njegovu ocu. U toj privrženosti rabinu krije se, nesumnjivo, najobičniji hasidizam. Kod Ester Kreitman nešto ipak preživljava iz meteža cijele stvari. To su situacije koje najavljuju mnoge stranice Jichaka Zingera.

Dvoičnost je u središtu knjige, jer Dvoirele je rastrgana između svih vrsta mogućnosti ostvarenja. Bračna ženstvenost koju ovdje utjelovljuje demonški ples, pronašla bi svoje mjesto u tradicionalnom hasidskom životu. Istodobno, Dvoirele se brzo oslobađa vlasulje, negacije ženskosti ili mondenene senzualnosti. Isto tako Ester Hindele daje na znanje od samog početka Jichakovih uspomena, da neće više nositi vlasulju; hasidizam se gradi na od-

¹⁶ **Hasidizam** (od hebr. riječi **HaSiD**: plemenit, milosrdan, pobožan) – pod tim imenom javljaju se dva društveno-religijska pokreta, jedan u srednjem vijeku u Njemačkoj i drugi u Istočnoj Europi u XVIII stoljeću, a oba su prožeti mističnom ideologijom, kabalom. Taj pijetistički pokret javlja se poslije teških pogroma u Poljskoj i Rusiji u XVII stoljeću te nakon euforije koju je izazvao izmirski Židov **Šabataj Cvi**, proglašivši se Mesijom kada se židovska populacija našla pred uništenjem nakon brojnih ratova i ekonomske propasti. Hasidizam je crpio snagu iz mističke tradicije, koja je nakon XVI stoljeća pustila duboke korijene među poljskim i ruskim Židovima. Asketizam i kabala, kao i teologija i djelatnost nadahnuta Šabatajem Cvijem, prožimala je sve slojeve društva. Za njih su mistički ideali bili sjedinjenje s Bogom, a nada u krajnje iskupljenje predstavljala je živu stvarnost. Hasidizam je odbacio asketizam i mesijanizam i poučavao je kako se istinsko iskupljenje nalazi u unutrašnjem religioznom duhu svakog pojedinca. Hasidizam je, poput drugih misticizmom prožetih pokreta, zasnovan na pravilu da se stvarnost onakva kakvu ju naše oči vide ne može promijeniti, pa prema tomu se trebaju promijeniti oči koje gledaju tu stvarnost. Ovaj pokret je nastao tridesetih godina XVIII vijeka kada je rabin Baal Šem Tov (hebrejski Gospodar dobrog imena, zvao se Israel ben Eliezar) okupio izabrani krug propovjednika, učenjaka, mistika i židovskih vođa. Bio je to snažan i izuzetno originalan pokret koji je početkom XIX stoljeća počeo nazadovati kako zbog unutrašnjih (institucionalizacija karizme) prilika tako i vanjskih (zbog sve većeg utjecaja židovskog sekularizma). U tom narodnom pokretu organiziranom u zasebnim skupinama, javlja se čitav niz izuzetno originalnih karizmatičkih vođa, a sam pokret se odlikovao složenom raznolikošću mistične i rabinske teologije. Iako se hasidski dnevni život uvijek strogo upravljao rabinskim propisima, njegov idejni sadržaj pokazuje širok spektar teoloških gledišta: od teizma do aksomizma, od misticizma do egzistencijalizma. (op.prev.)

bacivanju ženskosti, tijela i želje, na prevlasti očinske brade, prikazane ovdje sanjarski ili podrugljivo, kao živeće i misleće biće, kao jedini pravi očev sugovornik. San na kraju dovodi uspomenu seksualnog uzbuđenja u vezu s kosom (djevojčica je *Krausköpfchen* za odraslog Poljaka – lijepa Židovka crne kovrčave kose). „Bila je lijepa”, kaže Baševic o svojoj sestri.

Postoji jedna urođena anomalija obitelji Zinger: Zakon je utjelovljen više u majci, Betševi, koja nastavlja svoga oca, rabina iz Bilgoraja. Glede Pinhasa Zingera, rabina iz Lentčina ili iz ulice Krohmalna, on to čak i nije službeno, legalno; premda se smatra da provodi zakon, on nema pravni status. Ali on ne želi biti rabin, voditi se samo svojom voljom. Svaki rabin je za majku potencijalni lupež. On sâm šuruje sa zlom, samim tim što sluša. Ester, kao i njezina braća, slušala je na očevom sudu, iz svoje tajne sobe, svoj „beisdinštib”. Sve troje pisaca pronalaze svoj nastanak možda u toj paradoksalnoj sobi – gdje se govori život. Gdje ima života, tu ima i zla, tomu se ne može izbjeći. Otac ne odbija pomoći „rabinu lopovâ”. U toj ulici Krohmalna, on je rabin i ološu. Njegova kći jednim svojim dijelom zanima se za drugu stranu; isti glagol, *befallen*, znači napad skitnice i krizu ludila. U skrivenim mjestima vrjeba *nicht guts*, koje je istodobno i unutra i vani, demon u svem svojem obujmu.

Postoji jedno mjesto gdje se očev hasidizam i majčina ortodoksnost spajaju, toliko da implicira njihovu vlastitu negaciju. Ocu, hasidskom rabinu, koji prihvaća u srcu zlo kao nešto nedjeljivo od života, odgovara majka nositeljica jednog previše racionalnog judaizma – sve do racionalne negacije judaizma. S dvije strane izlazi se u moderni svijet.

Tekstualna ogledala

Jichak, kao i Jhošua, mora da su pročitali sestrine memoare. Može se čak pomisliti da su njihove autobiografije odgovor na sestrinu i možda su sestrine uspomene potakle braću na književno zanimanje za obiteljske stvari, potičući ih da isprave, razviju i ponovno prisvoje tu priču (i *Beisdinštib*, Očeva sudnica, također je Jichakov odgovor na Jhošuinu memoare). Priča o ispitu iz ruskog, koji otac nije nikada položio, koja nam kod Ester Kreitman izgleda manje zanimljivom nego kod Jhošue, je ustvari prvi pokušaj. Isto tako putovanje u Bilgoraj, priča o kući poklonjenoj rabinu na zemljištu koje je poklonio ladanjski plemić (*poritz*), portret Jhošue, pod imenom Mihail, koji pravi lijepe hračke, koji sanjari po livadama ili očima upija sve moguće boje tržnice; Jhošua je razvio sve to i dosta drugih epizoda, dajući samom sebi težinu koju nije imao Mihail; lakog podrugljivca pretvara u pobunjeni-

ka protiv židovskog Boga i židovskog zakona, u otvorenog zaljubljenika u prirodu i ljude. Međutim, bit portreta ostaje.

„Mihael i Dvoirele nisu živjeli u velikoj slozi” piše Ester Kreitman. Dječak se ruga sestri koja ostaje kod kuće da bi čitala Psalme, kao nekakva starica; on se baca pred rudo, odbijajući tako ono što mu pripada po pravu, ono što bi njegova sestra htjela imati, a nema. Ponašanje dvolično, cinično; njegov otpor protiv zakona ne utječe na njegovu privilegiju, niti na sestrično poniženje. Mihael smatra sestru nezalicom u hebrejskom; ona ne razumije hebrejski i upravo tom neznanju on se ruga, ili na drugom mjestu ruga se načinu kako ona izgovara njemački kao jidiš (*blit* umjesto *blüht*). „Ona je bila ljubomorna na moga brata Israela Jhošuu, piše Jichak Zinger, i izmišljala je o njemu sve moguće djetinjaste klevete. Odjednom bi je uhvatila grižnja savijesti, pa bi mu se bacala u zagrljaj.” Takva ljubomora pojavljuje se u *Plesu demona*, ljubomora židovske djevojke prema dječacima. „Život mu je sam išao u susret”, piše Ester o Mihaelu. Tamni autoportret Dvoirele izključenje je iz Zakona, iz života; šetnje Varšavom, tajni ulazak u politiku i, napokon, udaja, isto su tako pokušaji da se ugrabi život, da se izađe iz te paralelne ženske sfere. Postoji, međutim, stanovita suradnja između Ester i Jhošue, koju stvara dosada, odvratnost prema provincijskom životu i praznom vremenu. Kakva radost, i to nenadana, ići u Varšavu!

Sve moguće vrste igara zrcalima povezuju ovu trostruku autobiografiju. Ester pripovijeda o Jhošui, ali ne i obrnuto, Jichak opisuje Ester s Jhošuum i s njegovim roditeljima, kao vizualni zainteresirani svjedok, iako iz druge generacije; velika je dobna razlika između starijih, Ester i Jhošue, i dvoje malih. Jichak nije bio u Lenčinu, on je jedva poznavao Radzimin, stariji imaju svoje početke u legendi, skoro mitsku blizinu s roditeljima. „Kod nas se odigravala frojdovska drama”, piše on u svojoj *Pirovoj sudnici*. „Majka majka i sestra nisu mogle skupa stanovati. Sestra je sumnjala da je majka ne voli. To nije bila istina; istina je bila da ju majka nije podnosila”.

„Frojdovski” ovdje upućuje na rivalitet majka-sestra, čak ako se radi o udanoj kćeri, *iša*, *i froi*, otac se zapravo uopće za to nije zanimao. U ovom Zinger potvrđuje bit *Plesa demona*; drama Dvoirele je u tom što je odbačena od majke, malo voljena od oca, a ista drama je bila i s Ester, koja je od majke doživjela da ju potjera iz roditeljskog doma, majke koja daje svoj brzi pristanak za brak, dok je prva očeva reakcija bila nabiranje obrva: kako se može poslati jedinu kćer izvan granica u inozemstvo? Zinger: „Mlada djevojka sanjala je o ljubavi, a ne o namještenom braku.”

A ipak Zingerova priča, u svojemu općem tonu, ne ide u smjeru njegove sestre. Istina je da postoji dogovoreni brak: šalje se ugovor zaručniku, da ga on podpiše, on neće biti nazočan na zaručničkoj gozbi, premda se o njemu govori. Ali Ester nije kao Dvoirele, depersonalizirana i odsutna; ona

je pomalo grozničava, pretjerano brbljava, kao i obično, zahvaljuje za sve, crveni se, smije se. Ester Kreitman je crno ocrtala cijelu situaciju. Čitav opis mladoženjine obitelji je vrlo satiričan i okrutan, pajaci. Svekar s malim očima, utonulim u salo; majka i teta tako kratkih nogu da ne dodiruju zemlju, što zaručnicu potiče na smijeh. U Varšavi, Berlinu i Antverpenu ljudi bez privlačnosti, osrednji, karikature. Zaručnik je čist kao i belgijska buržoazija, on ne postoji, uzprkos svojim nastojanjima.

Priča o vjenčanju Hinde Ester kod Jichaka Zingera je izpravak, razlaganje i sažetak romana Ester Kreitman. Esterina slika tu se odvađa od slike Dvoirele; mazohistička slika djevojke, služavke svoje majke, ne pojavljuje se, ta osoba koja uživa u svom sveopćem izključenju; ali realnost je složenija, mlada djevojka dobro je uklopljena u svoju obitelj, samo što je pomalo psihički nestabilna, hipersenzibilna, povremeno se onesvješćuje. Dvoirele je dvojnica, Hindelina „psihička stvarnost”, stvarnost jedne unutarnje ličnosti.

Štoviše, kod Jichaka Zingera Ester počinje pisati dalekom i *nepoznatom* zaručniku, a to je literatura; dugačka pisma, pametna, s humorom. *Pisma o kojima Ester Kreitman ne govori*. Stil koji se ne pristoji, kao onaj u majčinim pismima, uobičajeni izrazi, koji isto tako svjedoče o formalističkom izboru. Majka je začuđena, bez sumnje ljubomorna, a ovdje je otac opet u pitanju; on ne zna za pisma, ali majka zna, što pretpostavlja stanovitu intimnost između kćeri i majke.

To je možda jedno viđenje stvari. Ono što majka odbacuje kod kćeri, to je njezin muž. Razmirica između majke i sestre je ponavljanje razmirice majka-otac. Jhošua i Jichak „sličie” na majčinu obitelj, sestra „sličie” na očevu stranu. „Karakterne crte” Hinde Ester smještaju je na očevu stranu, njezina ljubav za ljude, njezin užitak u pjesmi i plesu, hasidska radost. Ona se sjeća Temerl, bake s očeve strane, ekcentrične, tople, zaljubljene u svojega sina itd. Sa strane Betševe ima puno hladnijih ljudi.

Između majke i kćeri postoji *bitno neslaganje*: tiha žena, zaljubljena u dubinu stvari, koja prezire svjetinu i buku; njezina kći je neumorna, govori sve što joj padne na pamet, stvari koje se zadržavaju za sebe, o svojim ljubavima i mržnjama. Sentimentalna osoba, neznatna naučnica, romantičarka koja sanja o ljubavi i samoj sebi priča *ljubavne priče*, a zapravo prestrašena kad jednog dana primi pismo brijačkog pomoćnika. Majka ne sanja o ljubavi, muž ju je razočarao, zato se povukla u sebe.

Istodobno, dok mlada djevojka usvaja nove ideje i odlazi u šetnju s prijateljicom u Saske vrtove (gdje Židovi u tradicionalnoj odjeći nisu mogli ući), majka je tu zbog nečega, kao što ponavlja njezin muž. U vlaku za Berlin, gdje će se Dvoirele vjenčati na starinski način, njezina majka joj daje čitati Mendelssohna, Mendelssohna prvaka Prosvjetiteljstva; zgrozila je time (na kraju XIX stoljeća!) svekra hasida.

Obiteljsko ludilo i stvaranje

Stranice koje Jichak posvećuje sestri, nastoje zaokružiti glavnu figuru. Zar nas samo čitanje „Plesa demona” ne dovodi u poznatu zemlju? Kao Jichak u svojoj autobiografiji, Ester piše da bi oživjela svoje vlastito ludilo, kao da je ludilo najinteresantniji književni materijal, jednom kad se iz njega izađe. A ludilo Zingerâ povezano je s osebujućom fantastikom.

Dakako, mitologija je ista ovdje i ondje, ona o demonima i dibukima; ono što oni kažu na svoj način, to je pasivno prihvaćanje svijeta. Ta osoba (Simon, socijalistički ideolog prurušen u *hasida*) jest će u jednom restoranu, on naručuje jela koja ne stižu, čeka satima, dosađuje se; ovdje se živi iskustvo događaja u svijetu kao da se događaju sami od sebe, nepredvidljivi, bez zakonitosti, kao da ne odgovaraju ni ljudskoj želji ni razumu. Stvarnost, kažu Jichak i Ester, ne zna za ideologije. Simonov marksizam se razpršio i izbrisao, konačno, kao i Dvoirelin, a kasnije i onaj dvojice braće, ideje nisu opstale. Pasivnost kod Ester Kreitman, kao i kod Jichaka Zigera, jest mogućnost projekcije sebe, naklonosti za stvari i životinje, metaforička sposobnost, u čemu je povezana sa samim tekstom, tekstom o strahu, čija su zlokožna bića samo simboliziranje.

Ta starija sestra Zingerovih nije manje inteligentna od svoje braće. Sve se događa kao da je ona, da tako kažemo, prava luđakinja, ona koja uzima na sebe obiteljsku ludost, ludost koja je možda baš sastavnica jednog povijesnog trenutka poljskog judaizma.

Svako poglavlje *Beisdinštiba*¹⁷ napravljeno je po tajnoj logici koja uključuje kod samog pisca nešto bitno. „Nas, unuke, grlila je i mazila bez prestanka”. Jedna za drugom slijede u nekoliko redaka: Esterina histerija i epilepsija, njezino vjerovanje u demone, njezina razmirica s majkom, grozničava priprava miraza za brak, isprekidana predbacivanjima i nesvjesticama; ali isto tako Jhošua odjednom počinje crtati i slikati bez očeva znanja, slika krajolike, stabla, cvijeće, krave, konje, seljake, kolibe. (Izgleda da su konji i psi fascinirali Ester, koliko i Jhošuu). Zatim u istom paragrafu i sam pisac Jichak opisuje svoje nekadašnje vizije ili halucinacije (vatreno oko), koje traju do dana današnjeg. Reklo bi se da Jichak Zinger ovdje želi označiti ono u čemu Jhošua i on sliče na tu sestru na granicama ludila: umjetnički dar, (*gelenk*, sposobnost dobrog pjevanja), književnost, vizionarsku pasivnost; sve to potvrđuje očevu stranu, ludilo upereno protiv Betševe i njezine jalove racionalnosti. Kad Jichak Zinger piše svoje uspomene, njegova

¹⁷ Na jidišu: **sudnica**, rabinski sud; misli se na zbirku pripovjedaka J.B.Zigera «U sudnici moga oca». (op.prev.)

majka je mrtva, vrlo daleko od njega i bez sumnje je pun pijeteta prema njoj. Reklo bi se ipak da se on ovdje odvaja od nje i da se istodobno svrstava na stranu sestre i na stranu otca, koliko god on bio katastrofalan.

Ta starija sestra pomalo daleka, izgubljena u njegovim snovima, otvorena i luda, nešto je kao zamjenska majka, onakva kakvu je Jichak mogao imati. U njegovoj autobiografiji Ester se pojavljuje među ženama koje je Zinger incestuozno želio, pored majke i svih vrsta mitskih bića. Oko sestre i njezina braka vezuje se umjetnički poziv dvojice braće. Završetak istog poglavlja pokazuje Jichaka Zingera kao dijete koje piše cijelog dana, prije nego li je uopće naučilo pisati, pismo blebetavo i lišeno smisla kao očito Esterino brbljanje. Majka ne prepozna je svojega sina. Brat i sestra se identificiraju u toj neobičnosti.

Sve što je odklonjeno i istjerano kod te sestre, to je prkošenje roditeljima, bilo da se radi o ženskoj afirmaciji, seksualnoj slobodi, ateizmu i njezinoj ironiji; sve ono što prihvaća svjetovna literatura u svom radikalnom udaljavanju od religiozne teme.

Članak¹⁸ preuzet iz pariškog književnog časopisa, koji se bavi židovskim temama, Yod iz dvobroja 31-32 iz 1990.

¹⁸ Hinde Ester Zinger, v. str. 12.

Yona Dureau¹⁹

Venecija i Safed: Kabalistička veza europskog mesijanizma u XVI stoljeću

Kroz Europsku Renesansu protekla su mnogobrojna mesijanska i apokaliptička strujanja. Ovaj članak će pokušati analizirati utjecaj kabale na taj pokret idejâ, pokazujući s jedne strane osobitost doprinosa toga pokreta a s druge strane važnost venecijanskog i safedskog utjecaja na razvitak jedne hermeneutike u kojoj se čitanje stvarnosti i povijesti miješalo s pojedinačnim i skupnim duhovnim razvitkom. U tu svrhu prvi će dio naše analize dotaknuti vraćanje na epistemološke temelje koji postoje u kabali između učenja, duhovnog razvoja čovjeka i svijeta, te mesijanstva. Taj dio vodi do pojave ezoteričkih tekstova ili hermeneutike kao izravne posljedice toga *Weltanschauunga*.

Drugi dio naše analize usredotočit će se na pojavu kabalističke obnove u Safedu u vrijeme Renesanse, pojavu koja se ne može odvojiti od Misli kontinentalne Europe, jer su safedski kabalistički spisi stizali dobrim dijelom preko Venecije.

Treći dio ovog članka daje kratak pregled kabalističkih i apokaliptičkih tema proizišlih izravno iz toga pokreta, a koje se kao takve mogu pronaći u Shakespeareovom djelu, pokazujući da su veze Engleske s židovskom Venecijom, proširene nakon što je u XIII stoljeću utemeljen britansko-hebrejski kolegij u Padovi i ojačane rastućim proučavanjem hebrejskog u renesansnoj Engleskoj, imale također odjeka u književnosti.

Mesijanska tematika u kabali neodvojiva je od njezine filozofske tematike evolucije pojedinca.

¹⁹ **Yona DUREAU** je izvanredna profesorica američke i engleske književnosti i civilizacije na Sveučilištu Jean Monnet (Saint-Etienne). Bavi se engleskom renesansom (književna i semiološka analiza), doktorski rad u Haifi objavila je kao monografiju: **Les Cabbalistes de la Reine Astrée**, Editions Eurédit, 2001; u pripravi, usporedna analiza odnosa renesanse i postmoderne. (op. pr.)

Kabala, duhovni razvoj i povijest

Najprije se treba podsjetiti da u hebrejskom jeziku postoji izvorna semantička stopljenost (koja postoji i u kabali) između *terminâ riječ* i *stvar*²⁰.

Tako pročitati, izgovoriti riječ, znači reći stvar, kao što se u svakom tekstu Svijet sastoji od poredka riječi, i od Riječi, a čovjek je taj koji može svojim izborom otkriti iz tih riječi (ili preko njihovih napisanih oblika) duhovnu dimenziju svijeta, ili pak smanjiti duhovnost materije. Ta ontološka dimenzija svojstvena hebrejskom jeziku vrlo brzo se istaknula razvojem kabale, bilo da je to *Sefer jecira*²¹, *Knjiga stvaranja*, koja je opisivala stvaranje svemira slovima, bilo u djelu *Abrahama Abulafije* gdje doživljava izvanredan razvitak. *Abulafia* je, također, začetnik meditacijske tehnike na temelju hebrejskih slova, ali i njihovih premještanja (permutacija) i spajanja (*Ceruf otiot*²²) što mora da mu je dopustilo oblik posebne uzvišenosti, koja mu je otvorila pristup još *hermetičnijim* tekstovima.

²⁰ U hebrejskom jeziku riječ «davar» (דבר) je homonim i označava pojmove i *rije* i *stvar*, iz korijena DBR / דבר / izvodi se riječ דיבור /dibur/, koja označava pojam *izgovorena rije* ; za razliku od *napisane rije* i מילה - *mil á* (op.prev.)

²¹ *Sefer jecira* (ספר יצירה), *Knjiga stvaranja*, ima posebno mjesto u povijesti židovskog misticizma i predstavlja prvi pokušaj oblikovanja mistične prirode filozofije na hebrejskom jeziku. To je najstariji kabalistički tekst čiji su komentari napisani već u 10. stoljeću, a sâm tekst nije napisan kasnije od 6. stoljeća. Sama knjiga je poznata u dvije inačice; kraća od 1300 riječi i dulja od 2500 riječi. (op.pr.)

²² צירוף אותיות — (*ceruf otiot*) vezivanje slova; Abraham Abulafia (1240-1291) je najvažnija figura profetičke kabale i jedan od najranijih kabalista, rođen je 1240. u Zaragozi (Aragon), a umro iza 1291. Prve pouke iz Biblije i Talmuda dobio od oca, nakon očeve smrti (s dvadeset godina života) započeo je lutalački život. Prvo putovanje je bilo u Palestinu gdje je htio pronaći mitsku rijeku Sambation i Deset izgubljenih plemena. Nije dalje stigao od Acre zbog posljednjeg Križarskog rata. Na putu za Rim zaustavio se u Capui gdje se bacio na proučavanje Maimonidovog “Vodiča...”. Živio je u “zlatno doba” sefardske kabale, zahvaljujući tolerantnoj atmosferi vladara Alfonsa X. Mudrog. Bio je suvremenik Moše iz Leona (urednika Zohara), Gikatile i Nahmanidesa. Obišao je mnoga mjesta na Bliskom istoku. Na povratku na Iberski poluotok dulje vrijeme boravi u Barceloni gdje se uključio u krug kabalista oko Baruha Togarmija. Tu počinje s intenzivnim proučavanjem *Sefer jecire*, pored Zohara i Bahira, najvažnijeg djela kabalističke literature. Taj boravak u Barceloni je bio odlučan za njegov sustav izlaganja kabale gotovo potpuno temeljen na kozmologiji i metafizici *Jecire*, i vrlo blizak aleksandrijskim neoplatonistima i kršćanskim autorima (Dionizije Areopagit, Sveti Jerolim, Scot Erigen).

Duhovni razvoj pojedinca je slabo odvojiv od univerzalnog razvitka božanskih odnosa sa svijetom, zbog unutarnjeg razloga u sustavu kabalističke misli. Primjer su *Sefire*²³ koje dopuštaju da se razumiju isprepletenosti dviju dimenzija. Sefire se mogu čitati u svojem sefirotskom stablu kao inicijacijski put kompleksnog stjecanja *midá*²⁴ (uzastopne kavlitete) svakog pojedinca. Te *midé* (izuzev tri najgornje sefire koje su zatvoreni putovi nakon vremena Objave) dopuštaju učenjaku da obnovi u sebi jedinstvo vrijednosti koja je temelj židovske teologije, jedinstvo vrijednosti koje odražava božansko jedinstvo iznad prizma različitih oblika objave božanskog u materiji. Ali, sefirotsko stablo istovremeno opisuje čovjekove razine božanske percepcije prema stupnjevima božanskog otkrovenja u materiji. Može se na isti način pročitati odozdo prema gore, ili odozgo prema dolje i, također, dobro opisati uzdizanje čovjeka prema božanskom, koji je objava božanskog u materiji.

To objašnjava da je zasebna ljudska izgradnja vlastitih svojstava neodvojiva od proučavanja koje mu dopušta da ostvari, u ogledalu, djelo objave božanskog u stvari, sudjelujući u njezinom razumijevanju.

Abulafia smatra Sefer Jeciru i Maimonidov Vodič kao temeljna uporišta svojeg djela pisanog u obliku didaktičkih priručnika, dok je svoj nauk prenosio učenicima na usmen način. I nije vidio nikakvu kontradikciju između kabale i Maimonidovog Vodiča. Polazeći od Jecire, Abulafia utemeljuje jednu kabalističku metodu temeljenu na kombinaciji slova (permutaciji) koju je izložio u svojem djelu *Hohmat haceruf*. Kao i svi kabalisti, Abulafia pridaje temeljnu važnost slovima hebrejskog alef-beta koja predstavljaju simboličke cjeline i kao takva izražavaju stvarnost arhetipova, pravila i ideja univerzalnih vrijednosti. Svako slovo je simbolička shema koja obuhvaća unutar sebe čitav svijet značenja, koja treba kabalist dešifrirati. Tako po svojem otkrivajućem karakteru, sveti jezik, ne samo hebrejski, je sredstvo na putu Spoznaje. Odatle za Abulafiju sveti alef-bet se pojavljuje kao najdragocijeniji predmet proučavanja i meditacije koji je na raspolaganju kabalistu u procesu njegove unutrašnje realizacije. (op. prev.)

²³ Sefire, deset Božjih emnacija, ספירות (Sefirá), množina: ספירות (Sefirôt). (op. prev.)

²⁴ Kvalitet, kakvoća: midá (מידה), množina midôt (מידות). (op.pr.)

Kabalistička obnova Renesanse iz Safeda

Ovo također objašnjava da je za safedske kabaliste obnova kabalističkog učenja u Renesansi, istovremeno u kvaliteti i u broju, bila doživljena kao sâm znak Objave. Gershom Scholem²⁵ je objasnio mesijanski duh Safeda²⁶ šesnaestog stoljeća kao protuudarac prisilnom protjerivanju iz Španjolske. Ako je neosporno da dolazak španjolskih kabalista u Safed dovodi do novog procvata intelektualne i duhovne aktivnosti u tom gradu u tom dobu, onda je vrlo vjerojatno da je po njihovu dolasku uslijedila aktivnost slične razine onoj koju su imali u samoj Španjolskoj. Mesijansko očekivanje nije svodivo na psihološku reinvesticiju u alternativnu stvarnost.

Ono je, prema tekstovima samog Cordovera²⁷, plod zapanjujućeg razmatranja jednog izvanrednog kulturnog preporoda bez presedana, čiji smisao nije ostavljao nikakvu sumnju njegovim svjedocima: ako je kabala bila tako proučavana, ona je bila uzrok i nerazdruživa posljedica procvata/povratka objave duhovnog u materiji, a širinu učenja može se objasniti samo duhovnošću predmesijanske opširnosti.

Grad Safed se potpuno promijenio za manje od osamdeset godina. Godine 1522. u Safedu su postojale 3 sinagoge i jedna ješiva²⁸, dok 1602. pronalazimo 21 sinagogu, 18 ješiva i školu s 400 učenika (tamo su popisani).

Podsjetimo se ovdje na skupine koje su naučavale u Safedu: rabi *Josef Caro*²⁹ (1488. - 1575.), rođen u Toledu, otišao iz Španjolske u Portugal

²⁵ Gershom Scholem, profesor židovskog misticizma na Hebrejskom sveučilištu u Jeruzalemu, najbolji poznavatelj i najplodniji pisac u području židovskog misticizma u 20. stoljeću. Rođen u Njemačkoj kao Gerhardt Scholem, 1923. seli se u Palestinu. Predaje po mnogim značajnim svjetskim sveučilištima. Najpoznatije djelo mu je „*Glavni pravci u židovsk*” napisano na njemačkom jeziku koje je poslije doživjelo bezbroj izdanja na engleskom jeziku („*Major trends in Jewish mysticism*”, 1983. u *Jeruzalemski misticizam*”, (op.pr.)

²⁶ Safed, (צפת ili arapski: سفد) grad na Sjeveru Izrela. Prema legendi grad je nakon poplave osnovao jedan od Noahovih sinova. Grad je osnovan u II. stoljeću poslije Krista. Nakon izгона Židova iz Španjolske mnogi rabini su došli u safed gdje su osnovali poznate kabalističke škole. Najpoznatiji su Jichak Luria (Arizal) i Moše Kordovero. Utjecaj sefardskih Židova učinio je od Safeda središte židovske mudrosti u 15. i 16. stoljeću. Prva tiskara osnovana je 1578. godine. (op.pr.)

²⁷ Rabi **Moše ben Jaakov Cordovero** (Ramak; 1522. – 1570.) spada među najznačajnije kabaliste svih vremena, rođen je u Safedu od roditelja porijeklom iz Cordove. Bio je učenik Josefa Caroa. Najpoznatija djela su mu *Pardes Rimonim* (Šuma šipaka), *Or jakar* (Dragocjeno svjetlo), *Or ne'erav* (Ugodno svjetlo) itd. (op. prev.)

²⁸ Ješiva - ישיבה, (od glagola ישב, sjedjeti) škola u kojoj se proučava Talmud i rabinska književnost. Prototip škole je iz talmudskih vremena iz Palestine. (op. prev.)

1492., zatim bježeći pred prisilnim obraćenjima prema Turskoj, stigao je napokon u Izrael 1536. godine. Godine 1532. zbio se događaj s lažnim mesijom *R.S. Molhom*, koji je toliko utjecao na Caroa da je poželio proživjeti isto mučeništvo, koje se tragično i završilo. Josef Karo sastavlja *Maggid Mesharim*, kabalističko djelo. On proučava *Zadatak Srca* od *Bahye* i kabalu.

Rabi *Jaakov Berab* (1475.-1546.) stiže u Safed 1535. godine. Godine 1538., uvjeren da je duhovno uskrsnuće židovskog naroda koje se dogodilo u Safedu preteča dolaska Mesije, pokušava ponovno uspostaviti ređenje (*s'mihá*). On prenosi ređenje – čiji je kabalistički smisao stvarno simbolična oznaka prenošenja znanja izabranom učeniku – rabinu *Moši Cordoveru*, rabinu *Moši Galanteu* i rabinu *Metraniju* (1500.-1580). Spomenimo još rabina *Mošu Alšejha* (1520.-1599.) koji je i sam bio učenik rabi *Josefa Taytazaka*, te kabalistu rabija *Šlomu Alkabeca* (1505.-1584.), drugog učenika istog učitelja, učitelja i Cordoverovog šurjaka. Napokon rabija *Jichaka Luriu* (1534.-1572.) koji je stigao u Safed 1570. i umro dvije godine kasnije, ostavivši ipak iza sebe učenje bogato i obilno, koje je njegov učenik *Haim Vital* ponovno prepisao i objavio... u Veneciji.

Od 1492. skupina iz Safeda bavi se kabalom s izričitim nadom da će ubrzati Otkupljenje, a taj stav je bio takav i zbog posljedice razvitka, naučavanja kabale, iznoseći na vidjelo neki oblik logičkog prijenosa višeg stupnja.

Arievu učenje posebno teži za tim ciljem. Cordoverovo učenje, koje se odvijalo u Safedu od 1530.- 1570. godine, slijedi također kao cilj širenje kabale i njezinih principa da bi se sudjelovalo u Objavi i tako se ubrzalo mesijanstvo.

U tom kontekstu apsolutno je bitno s jedne strane razumjeti važnost veze koja je postojala između Safeda i zajednice u Veneciji, gdje su se nalazile također izbjeglice od španjolske inkvizicije, i s druge strane procijeniti u njegovoj pravoj vrijednosti važnost širenja i poznavanja hebrejskog u renesansnoj Europi. Što se tiče ovog drugog predmeta, mi ćemo usredotočiti našu studiju na Englesku, koja, iako predstavlja izuzetak kao protestanska anglikanska nacija, ipak pokazuje zajedničku točku s ostatkom kontinentalne Europe kao zemlja koja je dugo smatrana protivnicom hebrejskog jezika.

²⁹ Rabi Josef Caro (1488. – 1575.) rođen u Toledu. Poslije dugog lutanja naselio se u Safedu. Njegov prvi učitelj u Safedu bio je Jacov Berab. Njegova glavna djela su *Bet Josef* (Josefova kuća) i *Šulhan aruh* (Pripravljeni stol). (op. prev.)

Venecijanska veza, netiskani rukopisi i poznavanje hebrejskog

Promidžba mesijanskog očekivanja u Europi do sada je bila poistovjećena s kršćanskim tumačenjem tekstova ili s posljedicom astroloških predviđanja, kao na primjer u slučaju konjunkcije Saturna i Jupitera, koja je predstavljala, prema *Guillaumeu Postelu*, znak najave Apokalipse. Takav pogled, a da nije pogriješan, ostaje djelomičan jer treba imati na umu da je Guillaume Postel temeljio svoje teorije na kabalističkom učenju preuzetom od *Pica de la Mirandole*, a da je, s druge strane, hebrejski izvor hermetičnog utjecaja na Renesansu bio daleko od toga da je presahnuo s tezama *Pica de la Mirandole*.

Prva struja utjecajâ, ovdje dobro proučena, sastoji se od hebrejskih tekstova prevedenih na latinski, kao na primjer tekstovi *Recanatia*, ili *Gershonidesa*, koje je sâm *Mithridates* preveo za ove posljednje.

Postoji međutim i jedna druga struja, koja je do tada bila prilično prezrena od istraživača, a koja se sastojala od kruženja tekstova na hebrejskom jeziku.

Važnost hebrejskih učenja u renesansnoj Europi daje nam za pravo danas reći da je taj utjecaj imao sigurni utjecaj na širenju stanovitog broja koncepata, i štoviše kulturnih očiglednosti hebrejskog porijekla. Ova studija će sažeti najprije važnost poznavanja hebrejskog u Renesansi među europskim humanistima, prije nego što predstavi prvu skicu popisa kabalističkih djela koja su u to vrijeme bila u opticaju.

Europa i hebrejski

Europa doživljava u Renesansi ponovno otkrivanje starih tekstova koje dovodi do izvanredne kulturne obnove. Ta teza, koju je zastupao *Panofsky*, *Chaunu* i svi zastupnici jedne Renesanse koja je došla iza razdoblja mračnjaštva kakav je bio Srednji vijek, već je bila odavno prodrila preko medijevalista (da bi to završilo sa Srednjim vijekom). Srednji vijek je razdoblje neprekidnog proučavanja starih tekstova, razdoblje bez kojega čak i tekstovi koje su proučavali u Renesansi ne bi mogli biti proučeni, jer ne bi bili predmet prijepisa bez kulturnog značaja koji su predstavljali. Hebrejski se učio također i u Srednjem vijeku, međutim najdublja promjena u gledanju Renesanse sastoji se u obujmu učenja hebrejskih izvora i naročito, više nego njihovo jednostavno prečitavanje, stavljanje u isti red tih izvora s grčkom i latinskom filozofijom.

Izvanredni razvitak hebrejskih studija zaslužuje da ga se prisjetimo, da bismo ga obuhvatili u svoj njegovoj širini, i uzet ćemo kao primjer renesansnu Englesku. Renesansa je stigla u Englesku nakon što je prošla cijelom Europom, tako da se najrazličitiji utjecaji miješaju u elizabetinskom Albionu. Rješenje religijske krize originalnim izlazom u anglikanizam može, djelomično, objasniti važnost razvitka hebrejskog učenja u Engleskoj. Ipak, pretpostavit ćemo da protestantska točka gledišta glede važnosti hebrejskog i njegove primjene bez okolišavanja u učenju toga jezika nisu samo izraženi u Engleskoj, nego je taj pokret već pružio primjere u Europi.

U Europi manje od desetak Sveučilišta podučavaju hebrejski u XIV stoljeću, a petnaestak u XVI stoljeću. Kvantitativno ispitivanje o broju hebraista u renesansnoj Engleskoj nam omogućuje da damo danas pedesetak imena samo za elizabetijanski razdoblje. Taj broj, naravno, ne obuhvaća sve jer sadrži samo broj popisanih sveučilišnih nastavnika. Računajući samo nositelje naslova kraljevske katedre, za koje možemo pretpostaviti da su imali slušateljstvo brojnije od drugih predavača, može se ipak uspostaviti neprekidna lista učenja hebrejskog od 1500.-1650. za Oxford i Cambridge.

Istraživanje Kennetha Charltona, *Educating in Renaissance England*, nas obavještava o organizaciji učenja i studija u velikim renesansnim engleskim sveučilištima, i o stvarnom broju upisa. Mi smo izabrali za naš izračun da ćemo se ograničiti na šefove katedri, zanemarujući lektore, redovne predavače, ali za koje možemo pretpostaviti da njihova predavanja nisu imala prevelik značaj, i *fellows*, studenti koji su sa prvom svjedodžbom stekli pravo da poučavaju. Iako brojke koje se odnose na studente internata ubrajaju samo najnaprednije studente, može se procijeniti na oko 250 broj studenata *post-licence* u internatu poslije 1546., doba kad se Henrik VIII pobrinuo dekretom za potrebe dodatnih 50 studenata uz prisutne stručnjake i mladiće koji su živjeli u koledžima. U 1564. godini, računamo 1200 studenata *pre-licence* u Cambridgeu i isto toliko u Oxfordu, i 1800 u 1573. godini. Vrijeme studija za dobivanje diplome bilo je četiri godine, a obzirom na to da je revnost učenika u pohađanju bila osrednja, možemo razumno računati da je barem 20 studenata pohađalo satove koje je držao predstojnik sveučilišne katedre.

Dobivamo tako sveukupan zbroj od 1240 studenata hebrejskog za razdoblje od 1530. do 1575. godine za Oxford, i njih 1760 za razdoblje od 1480. do 1575. za Cambridge, to jest 4240 osoba upućenih u taj jezik i u njegovu prevođenje samo od te dvije ustanove, brojka koja ne uključuje dvorjane, autodidakte, niti učenike u osnovnim školama, iako su neke škole radile u elizabetijansko doba s obaveznim učenjem hebrejskog. Ta brojka štoviše ne uključuje ni „privatne” učenike moćnih obitelji, jer pisma talijanskih veleposlanika otkrivaju nam da Englezi daju svu djecu na poduku hebrej-

skog jezika, u istom rangu s grčkim i latinskim. Firentinski erudit *Petrucchio Ubaldini* javljao je da u Engleskoj „bogati daju svoje sinove i kćeri na učenje latinskog, grčkog i hebrejskog, jer nakon što su oluje hereze zauzele zemlju, oni smatraju korisnim čitati Stari i Novi zavjet na njihovim originalnim jezicima”. Kako ne raspolažemo brojkama u tim izviješćima, bez sumnje pretjeranim, zadovoljit ćemo se prethodnim brojkama i zaključiti da je značajna populacija bila sposobna čitati hebrejski, ako ne i pisati.

Takve brojke nas nukaju na reviziju određenog broja tvrdnji koje su se čvrsto ustoličile u duhu istraživača koji proučavaju to razdoblje, jer moramo priznati da više nije moguće smatrati kako je studij hebrejskog jezika bio osiguran samo za intelektualnu elitu, nego je značajna skupina učenih pojedinaca imala izravan pristup hebrejskim tekstovima. Potraga za tekstovima prevedenim na latinski pokazuje se tada manje važnom od uspostavljanja popisa hebrejskih izvora koji kruže bilo na hebrejskom bilo na latinskom u tom razdoblju, kao i sustavno označavanje mjesta kulturne razmjene koja se tu mogla odvijati.

Treba najprije jasno reći da je Engleska, kao i sve europske zemlje, održavala posebne odnose s Italijom priznatom kao mjestom nastanka teološke znanosti. Naročito poslije XV stoljeća, kada je u Padovi osnovan jedan engleski koledž gdje se učio hebrejski, što je činilo prvu vezu između Engleske i hebraističke Italije. U Engleskoj je razvitak hebraističkih studija dosegao izvanredni procvat poslije posjete engleskih intelektualaca Italiji, kao na primjer John Colet, i koji su zadržali stalnu vezu sa sjevernom Italijom; a ono što se tiče Coleta i s firentinskim akademskim krugom oko Ficina.

Stanje sadašnjih istraživanja dozvoljava, isto tako, da se naglašava važnost kolanja još netiskanih rukopisa, i ovdje ćemo navesti nekoliko primjera koji pokazuju važnost prijepisa još netiskanih rukopisa i zanimanje za određena djela kroz brojne kopije.

Djelo *Bet-Josef* (Dom Josipov) rabija Josefa Karoa, dovršeno u Safedu 1542., objavljeno je u Veneciji 1550., zatim 1551., i 1559. Cordoverova djela kolaju u obliku rukopisa u Veneciji oko deset godina prije tiskanja i broj prijepisa u tom razdoblju pokazuje zanimanje koje ona izazivaju. Š'muel Uziel je u uvodnoj analizi svog prijevoda *Blage Svijetlosti* sjajno dokazao da je rabi Menahem Azzaria iz Fana tako nabavio prijepise Cordoverovih tekstova. Dakle, rabi Menahem Azzaria iz Fana je kupio netiskane Cordoverove rukopise i djelo rabi Azzarije obiluje aluzijama na to štivo i dopušta na pretpostavku da je kupio također rukopise od Jichaka Lurie. Cordoverovo djelo objašnjava temeljne nacрте kabale i osuđuje one koji je odbijaju učiti kao one koji pridonose kašnjenju mesijanskog ostvarenja. Cordoverova djela pripremaju tako doček Lurievog djela. Glede tematskog

pogleda Cordoverovo djelo koristi metafore, (kao ono o ogledalu ljudskog razuma i tjelesnog, dozvoljavajući porast sefirotičkog otvaranja srca prema božanskom izvoru), koji očito ponavljaju neoplatonske teme i ustoličuju dijalektiku između djela i ljudske težnje prema božanstvu, i božansku objavu u materijalnom svijetu. Ako su Cordoverove kopije stigle do nas, niti jedna Lurijina nije, osim verzije koju je preradio i tiskao Haim Vital a objavljena je u Veneciji. Podsjetimo se, također, da su djela Josefa Caroa također objavljena u Veneciji. Mi smo dakle pred slučajem gdje su tekstovi tih učitelja, čiji nadnevak pisanja smještamo između 1530. i 1570. za Cordovera i između 1570. i 1572. za Luriju, kružili na hebrejskom na sjeveru Italije, a putem širenja talijanske Renesanse i u ostatku Europe. Možemo smatrati, s obzirom na važnosti poznavanja hebrejskog u tom razdoblju, da su ih čitali intelektualci, ako se značajni broj njihovih tema pojavljivao unutar jednog te istog teksta.

Postavit ćemo dakle ovdje hipotezu da su netiskani kabalistički rukopisi, kružeći po sjevernoj Italiji u XVI stoljeću i prenoseći mesijanske poruke svojstvene safedskoj kabali, imali važan utjecaj na europsku mesijansku literaturu XVI stoljeća, posebno u Engleskoj, gdje je poznavanje hebrejskog dozvoljavalo čitanje iz prve ruke tih rukopisa. Napraviti ćemo i drugu pretpostavku, prema kojoj obilježavanje utjecaja nekih kasno tiskanih rukopisa, ali koji su kružili u obliku rukopisa, sadržava stvarno znak njihovog postojanja utoliko važnijeg što se prijevodi rukopisa nisu sačuvali.

Usredotočit ćemo našu analizu na ovaj zadnji dio, na lurianičke prijevode koji sačinjavaju šekspirijanski komad *As You Like It*, i vjerojatno njegovo posredno isprepletanje s djelom Orlando Furioso.

Shakespeare počinje pisati oko 1592. godine. Rabi Jichak Luria poučavao je u Safedu od 1570. do 1572. godine. Njegov nauk, koji su zapisivali njegovi učenici i rukopisi koje je Rabbi Menahem Azzaria otkupio, imali su savršeno vremena da dođu do Engleske, a prethodio im je val zanimanja izazvanih podučavanjem između 1530. i 1570., kabalističke skupine oko Kordova u Safedu (čiji rukopisi su prepisani bezbroj puta, to smo već vidjeli), i podržavani još s jedne strane drugim prinosima kabalističkog europskog pokreta koji je dolazio iz Amsterdama, iz Praga (gdje poučava Mahara), a s druge strane nazočnošću kriptozidova u Engleskoj i, napokon, zanosom neoplatonske škole u Cambrigeu (i njezinim firentinskim i ficinovskim vezama), te engleskom kršćanskom kabalom.

Objašnjavajući tijek koji nudimo za ovaj komad je slijedeći: sustavni popis semantičkih anomalija u Shakespearovom komadu pokazuje najprije niz hebraizama koji funkcioniraju kao upozoravanje na hebraičku intertekstualnost. Čudne metafore komada čine tolike veze s tim intertekstom, koji se postupno otkriva, kao da je nastao iz Arievog učenja iz Safeda. Ko-

mad se tada pojavljuje kao učenje prihvaćanja višeg svijeta *Pardesa* (voćnjak i raj) Objave, jer duhovna evolucija zahvaljujući učenju dodiruje kako pojedinca tako i skupinu.

Hebraistička intertekstualnost i hebraizmi u „Kako vam se sviđa”

Čovjek-plod i božansko drvo

Pažljivim čitanjem ovog komada uočavamo hebraizme koji su više od navođenja originalnog biblijskog teksta.

U trećem činu, prizor 2. (stih 250), Rosalind saznaje od Celije da je vidjela Orlanda u šumi. Njihov razgovor uvodi nekoliko rableanskih citata, na koje ćemo se vratiti kasnije, i jedan hebraizam koji će povući čitav metaforički lanac u djelu:

Celia: You must borrow me Gargantua's mouth first: 'tis a word too great for any mouth of this age's size. To say ay and no to these particulars is more than to answer in a catechism.

Rosalind: But doth he know that I am in this forest and in man's apparel? Looks he as freshly as he did the day he wrestled?

Celia: It is as easy to count atomies as to resolve the propositions of a lover; but take a taste of my finding him, and relish it with good observance. I found him under a tree, like a dropped acorn.

Rosalind: It may well be called Jove's tree, when it drops such fruit.
(stihovi 235-250)

[30**Celia:** Najprije treba da mi posudiš Gargantuina usta; bila bi to prevelika riječ za bilo koja usta našeg vremena. Odgovoriti samo „da” i „ne”na sve te pojedinosti bilo bi više nego odgovarati na pitanja katekizma.

Rosalinda: Ali znade li on da sam i ja u ovoj šumi, i u muškom odijelu? Izgleda li onako svježe, kao onog dana kada se hrvao?

Celia: Baš je tako lako prebrojiti prašak na sjaju sunačane zrake, kao riješiti zagonetke ljubavnika. Ali uzmi malo mog pronalaska za probu i kušaj ga pažljivo. Našla sam ga pod drvetom kao otpali žir.

Rosalinda: S pravom se naziva Jupiterovim drvom, ono s kojeg padaju takvi plodovi.]

³⁰ Prijevod Slavka Ježića.

Orlando je plod koji je otpao s drveta, što sugerira da je zreo. U tom odlomku su dva hebraizma. Prvi se sastoji u tome da se poistovjeti čovjek i plod (u knjizi *Postanak* stoji „plodite se i množite se”). Orlando je dakle stigao do tog stupnja osobnog razvitka kad je postao plod i zreo.

Drugi hebraizam ovoga odjeljka tiče se stabla zvanog „Jupiterovo drvo”. Ime Jupiter (Jove), pisano s početnim J kako je često bio slučaj u elizabetijanskom razdoblju, odgovara izgovoru tetragrama. Povezivanje tog imena sa stablom i čovjekom-plodom daje izravnu aluziju na tekst starozavjetne knjige *Postanak*, od koje ćemo vidjeti komentare koji osvjetljavaju u novom svijetlu cijeli tekst djela. Napokon, aluzija na Gargantua i zgodu njegova rođenja (kada Gargantua krikovima zaslužuje ime „Imaš veliku njušku” /'Grande geule tu as' – st. francuski/, na koje se aludira u nastavku razgovora kroz Shakespeareova usta) je neizravno podsjećanje na genealogiju divova koju je dao Rabelais i koja zasniva njihovo porijeklo od komada jabuke koji je Adam ispljunuo. Taj dio je i sâm jedan midraški navod, i također pojačava hebraičku intertekstualnost šekspirijanskog komada.

Približavanje stvaranju i prostor slobode zla

Jedan drugi vrlo detaljni hebraizam izvire u komadu kroz Touchstonova usta. U petom činu, prizor 1., seljak Vilim, koji je zaljubljen u Audrey, ulazi na scenu, i trpjet će Touchstonovo vrijeđanje bez mogućnosti prigovora.

Touchstone: Good even, gentle friend. Cover thy head, cover thy head; nay, prithee, be covered. How old are you, friend?

William: Five and twenty, sir.

Touchstone: A ripe age. Is thy name William?

William: William, sir.

Touchstone: A fair name. Wast born i'the forest here?

William: Ay, sir I thank God.

Touchstone: 'Thank God; a good answer. Art rich?

William: Faith, sir, so so.

Touchstone: 'So so' is good, very good, very excellent good; and yet it is??? not; it is but so so. Art thou wise?

William: Ay, sir, I have a pretty wit.

Touchstone: Why, thou sayest well. I do now remeber a saying, 'The fool doth think he is wise, but the wise man knows himself to be a fool.' The heathen philoopher, when he had a desire to eat a grape, would

open his lips when he put it into his mouth; meaning thereby that grapes were made to eat and lips to open. You do love this maid?

William: I do, sir.

Touchstone: Give me your hand. Art thou learned?

William: No, sir.

Touchstone: Then learn this of me: to have, is to have; for it is a figure in rethoric that drink, being poured out of a cup into a glass, by filling the one doth empty the other; for all your writers do consent that ipse is he: now, you are not ipse, for I am he.

William: Which he, sir?

Touchstone: He, sir, that must marry this woman. Therefore, you clown, abandon, -which in the boorish is company, -of this female, -which in the common is woman; which together is, abandon the society of this female, or clown, thou perishest; or, to thy better understanding, diest; or, to wit, I kill thee, make thee away, translate thy life into death, thy liberty into bondage: I will deal in poison with thee, or in bastinado, or in steel; I will bandy with thee in faction; I will o'er run thee with policy; I will kill thee a hundred and fifty ways: therefore tremble, and depart.

Audrey: Do, good William.

William: God rest you merry, sir. [Exit]

[**Touchstone:** Dobra večer, dragi prijatelju. Pokrij glavu, pokrij glavu, ne, molim te, samo se pokrij. Koliko ti je godina prijatelju?

William: Dvadeset i pet, gospodine.

Touchstone: Zrele godine. Zoveš li se Vilim?

William: Vilim, gospodine.

Touchstone: Lijepo ime. Rodio si se ovdje u šumi?

William: Da, gospodine, hvala Bogu.

Touchstone: „Hvala Bogu” - dobar odgovor. Jesi li bogat?

William: Pa, gospodine, tako tako.

Touchstone: Tako tako je dobro, vrlo dobro, upravo izvanredno dobro. Pa ipak nije, to je samo tako. Jesi li mudar?

William: E, gospodine, pa imam prilično pameti.

Touchstone: Gle, dobro si rekao. Sjećam se poslovice: „Glupan misli da je mudar, ali mudrac zna za sebe da je neznalica.” Poganski je filozof, kad je htio jesti grožđe, otvarao usnice, da bi ga stavio u usta: time je htio reći da je grožđe stvoreno za jelo, usnice za otvaranje. – Ti ljubiš ovu djevojku?

William: Ljubim, gospodine.

Touchstone: Daj mi ruku. Jesi li učio škole?

William: Ne, gospodine.

Touchstone: Onda se uči ovo od mene: tko ima, ima. Jer to je retorička figura, da piće, kad se utoči iz vrča u čašu, time što ispunjava jedno, ispražnjava drugo. Svi se pisci slažu u tomu da je ipse on; a sad nisi ti ipse, nego sam ja on.

William: Kakav on, gospodine?

Touchstone: Takav on, gospodine, koji mora da vjenča ovu djevojku. Zato, zvekane, naputi (to se pučki veli: ostavi) saobraćaj (seljački se kaže: društvo) ova ženskinja (obično rečeno: cure), što sve skupa znači: kani se ove djevojke; ili ćeš, zvekane, poginuti, odnosno, da bi bolje razumio, umrijeti, to znači, ubit ću te, maknut ću te sa svijeta, prenijeti iz života u smrt, iz slobode u robstvo. Poslužit ću te otrovom, ili toljagom, ili čelikom; udružiti ću se protiv tebe; svladat ću te politički; uništiti ću te na sto i pedeset načina. Zato dršći i nestani.

Audrey: Učini tako, dobri Vilime.

William: Bog vam bio sklon, gospodine. (Izlazi)]

Izraz „Tako je dobro, vrlo dobro, upravo izvanredno dobro” (u eng. originalu: „So so' is good, very good, very excellent good; and yet it is not; it is but so so.”; op. prev.), sažima prvu teološku raspravu i prvi veći problem prijevoda biblijske knjige Postanak. Ustvari, tekst Postanka predstavlja poseban izražaj naglašavajući sva djela Stvaranja, osim svjetlosti, i radi se o „vajehi ken”. Ovaj izraz je u Vulgati preveden kao „i tako bi”, a u prijevodu kralja Jamesa „and it was so”. Zapravo na biblijskom hebrejskom, „ken” nema pozitivni i afirmativni smisao koji je dobio u modernom hebrejskom. On znači vrlo točno „so so”. Dakle, prva teološka rasprava je podijelila Europu zbog tog izraza, jer je prvi prijevod Vulgate predstavljao „I tako bi”, kao izraz božanske radosti naprama svojem Stvaranju, na takav način da su riječi sličile sinonimima koji su korišteni za samu svijetlost „I Bog vidje da je to dobro”. Prema tumačenju Vulgate, ostvareni svijet na kraju Stvaranja je istovjetan volji Stvaratelja. Prema izrazu „so”, ali naročito „so, so”, stvaranje se događalo u rastućem raskoraku između volje stvaratelja i konačnog učinka, i to zbog činjenice o postojanju određene „samostalnosti”, „slobode” materije. Upravo je to razilaženje, prema židovskoj teologiji, dozvolilo čovjekovo stvaranje/izbor zla. Taj je izbor izražen predodjenjem stabla spoznaje Dobra i Zla i Stabla života, i nalogom koji je dobio čovjek da ne smije jesti s prvog, jer „toga dana, kad bude jeo to voće, umrijet će”. Značajno je u ovom dijelu zaključiti Touchstonovu tiradu Vilimu, koji okreće tu prijetnju

povezujući je sa ženom/drúgom (što je prvi razlog navođen za stvaranje žene)/ženskog bića (muško i žensko stvori on)/ koje se Vilim treba odreći ako ne želi umrijeti. Na određeni način Adam bi bio izbjegao smrtni prijestup odričući se žene, ali Touchston, koji ovdje izvrće zabranu bilo preuzimanjem biti Istočnog grijeha, bilo prebacivanjem božanske naredbe, a predstavlja se kao majstor jezika manipulirajući riječima Postanka, samo da bi prigrabio ženu otprije obećanu Vilimu. To je jedan od pokretača zmije u knjizi Postanak, koja se pojavljuje uspravna na početku biblijskog teksta, govoreći, prije nego je osvojila Evu, a zatim je bila osuđena na puzanje (tj. na dodirivanje kamenja i prašine tla), prijetnju svojim otrovom „petama Evinom potomstvu”, i da „će biti uništena od tih istih peta”. Touchstone navodi filozofa koji u usta gura grožđe, jer bi to bila zadaća usta i usana. Taj filozof skeptik i naturalist, možda i epikurejac, jede, praveći se, voće koje su komentatori prepoznali kao zabranjeno voće Rajskog vrta. Navod je daleko od toga da je bezazlen u semantičkom kontekstu, koji, a to se vidi, obiluje biblijskim navodima. Touchstone je sve više i više poistovjećen s epizodom kušnje, i posebno s napasnikom. Napokon, primijetiti ćemo da Touchstone čak navodi knjigu Propovjednik, praveći se da se prisjeća jedne izreke o ludacima koji vjeruju da su pametni (glava II), što će nas dovesti, s ostalim navodima iz komada a koji su navodi iz Propovjednika, da ponovo pročitamo „Kako vam se sviđa” kao komad koji dodiruje problem spoznaje i popratak svijeta gubljenjem Edenskog vrta. Treći hebraizam se pojavljuje u istom komadu koji opet usmjerava diskusiju oko osobe Touchstona.

Prirodno zlo i okorjelost zla

Touchstone, koji je lud za Rosalind, priča s njom u svojem duhu. Ona mu daje do znanja da su njegove riječi pametnije nego što on sâm o tomu misli. Touchstone („kamen kušnje, 'kušnik'” ili „dodirnut kamen”, što otkriva stvarnu vrijednost drugog kamenja) joj tada odgovara:

Rosalind: thou speakest wiser than thou art ware of.

Touchstone: Nay, I shall ne'er be ware of mine own wit till I break my shins against it. (II. čin, IV. prizor, red 58)

[**Rozalinda:** Ti govoriš pametnije nego što misliš.

Touchstone: Ne, ja svoju duhovitost ne ću primijetiti, sve dok ne slomim goljenične kosti o nju.]

Preveden takav kakav je taj odjeljak ne pruža nikakav smisao, jer Touchstone najavljuje da „neće biti priseban sve dok ne polomi svoje goljenice na njoj”.

Ipak, ako protumačimo „goljenice” (u engleskom: *shins*) u hebrejskom značenju izraza, to jest u smislu hebrejskog slova *shin*, aluzija na tekst hagade o Pesahu je više nego izravna. Jer u tekstu Hagade o Pesahu glede zločestog (raš‘a) dijeteta, dakle zločestog i lošeg odgoja, kaže se: „haksé šinav”: dva smisla su moguća, zbog posvojnog oblika trećeg lica koji mijenja riječ *shen* (zub) u *shinav* (njegov zub), dakle „neka mu trne njegov zub/ njegova goljenica”. Posvojnost (njegova goljenica), odjekuje u šekspirovskom tekstu („moje goljenice”) . Jedan od tumačenja objašnjava: ako mu ti učiniš da mu utrne zub/ goljenica, bit će lakše mu ga istrgnuti. Odsijecajući goljenicu (engl. *shin*), središnje slovo riječi *raša*, dobivamo riječ *ra‘a*, koja znači zlo, ali načinjeno nehotice, i koje se smatra „prirodnim” i koje će biti lakše ispraviti odgojem.

Šekspirov tekst se igra tim dvama hebrejskim značenjima. Touchstone najavljuje da će biti priseban tek kada polomi na tomu zube (što odgovara gotovo univerzalnoj slici u svim kulturama da bi se izrazila neka prepreka). S druge strane Touchstone, kamen kušnje, bit će svjestan svog duha tek onda kad mu taj duh više ne bude služio za bezrazložno klevetanje vrlina, kad bude prelazio iz stanja ludog *raš‘a* , u stanje zla, *ra‘a*...

Tu igru hebrejskih riječi pripremio je sâm Touchstone, čime privlači pozornost gledatelja na mogućnost poigravanja između engleskog i hebrejskog jezika. U dijelu koji nas zanima, on oživljava uspomenu na svoje lažno vjenčanje, u nastojanju da zadirkuje Audrey.

Audrey: I am not a slut, though I thank the gods I am foul.

Touchstone: Well, praised be the gods for thy foulness! sluttishness may come hereafter. But be it as it may be, I will marry thee, and to that end I have been with Sir Oliver Martext , the vicar of the next village, who hath promised to meet me in this place of the forest and to couple us.

Jaques: [Aside] I would fain see this meeting.

Audrey: Well, the gods give us joy!

Touchstone: Amen. A man may, if he were of a fearful heart, stagger in this attempt; for here we have no temple but the wood, no assembly but horn-beasts[...] (Acte III scène3, 38-50)

[**Audrey:** Ja nisam drolja, ali ružna, hvala Bogu, jesam.

Touchstone: E, pa dobro; slava bogovima za tvoju rugobu; za drolju ima još vremena. Ali bilo kako mu drago, ja te hoću vjenčati, i u tu sam svrhu bio

kod Sira Olivera Kvariteksta, župnika u susjednom selu; on je obećao da će se ovdje sastati sa mnom, i da će nas sjediniti.

Jaques: [Postrance] Baš bih rado vidio taj susret.

Audrey: Dobro, neka nam bogovi pomognu!

Touchstone: Amen. Gdjekoji bi čovjek, manje hrabra srca, zapeo kod tog pokušaja, jer tu nema drugog hrama, osim šume, ni drugog skupa doli rogatog blaga (...)] (Treći čin, treći prizor, stihovi 38-50)

Paronomazija omogućuje Touchstonu da se izruguje obredu, ritualnom odgovoru izražavajući zalaganje za vjeru, i tako ismijava vjenčanje. Prisustvo rogatih životinja, spomenutih poslije, može sigurno podsjetiti na rogonje, ali isto tako može podsjećati i na sotonska i demonska bića.

Touchstona Jacques još zove „material fool” (stih 32., Čin III, prizor 2.). On je sposoban lagati prema 7 stupnjeva da bi prevario, koristeći logiku kazuistike na štetu istinite pravde (Čin V, prizor 4.). Jasno je da Touchstone predstavlja zmiju knjige Postanka, a dio koji nam govori o Ardenskoj šumi i o progonstvu, zapravo nam govori o Raju i o Padu.

Drvo Života

Jezici u stablima i stabla – knjige

Drugi elementi pojavljuju se u komadu, koji su aluzije puno detaljnije na djelo rabija Jichaka Lurie i, posebno, na Drvo Života.

Čim su se pojavili u Ardenskoj šumi, Vojvoda i njegovi drugovi daju čudan opis mjesta gdje „se ne osjeća teret Adamovog grijeha, osim kod mi-
jenjanja godišnjih doba” (vremena), gdje „su jezici u stablima i knjige u potocima”:

Čin Drugi, prizor prvi (stihovi 1-20)

Duke: Now, my co-mates and brothers in exile,
Hath not old custom made this life more sweet
Than that of painted pomp? Are not these woods
More free from peril than the envious court?
Here feel we but the penalty of Adam,
The seasons' difference, as the icy fang
And churlish chiding of the winter's wind,
Which, when it bites and blows upon my body,

Even till I shrink with cold, I smile and say
'This is no flattery: these are counsellors
That feelingly persuade me what I am.'
Sweet are the uses of adversity,
Which, like the toad, ugly and venomous,
Wears yet a precious jewel in his head ;
And this our life exempt from public haunt
Finds tongues in trees, books in the running brooks,
Sermons in stones and good in every thing.

Vojvoda: No, braćo draga i progonstva družu,
Zar običaj ne čini život ovaj
Od dvorskog sjaja slađim? A te šume
Zar nisu manje opasne od dvora?
Tek Adamovu osjećamo kaznu,
Tu smjenu dobâ: tako leden zub
I grubi prijekor oštrog zimskog vjetra;
Koj kada grize i duva mi po tijelu,
Da tresem se od zime, ja se smijem
I velim: taj mi savjetnik ne laska,
Uvjerljivo mi tumači, što jesam.
I tako sladak plod je nesreće:
Ko krastača što, ružna i otrovna,
U glavi dragulj nosi skupocjen;
I život naš, bez vreve svjetine:
Sa drvljem zbori, u vrelima čita
I kamen sluša sreće puna duša –
Ni za što ne bih mijenjao.

Ovaj dio je ponovno napisan tekst Ariostova „Bijesnog Orlanda”, koji će dati svoje ime liku Orlando, ali istovremeno ovaj ponovljeni tekst osvjetljava mračno svojstvo metafore jezika već prisutne kod Ariosta, i koja će se razviti u šekspirijanskom komadu. Drugim riječima, hipoteza o intertekstualnosti s Ariostom ne rješava pitanje epistemologije smisla tih metafora u šekspirijanskom komadu, niti kod Ariosta. Metafora koju je satkala priroda odgajateljica mogla bi se ograničiti na taj smisao, da se posebno izražavanje jezika u stablima ne pojavljuje više puta u djelu. U III činu, 2. prizoru pjesma koju Orlando vješa na jedno stablo prikazuje ponovno ovu sliku:

Celia: Why should this a desert be?
For it is unpeopled? No;
Tongues I'll hang on every tree,
That shall civil sayings show [...] (vers 132- 136)
[**Celija:** Zar će ovo pustoš biti,
Jer tu ljudi nema? Ne!
Jezike svuda po stablima ću objesit'
Da vam misli govore (...)] (stihovi 132-136)

Za Orlanda, jezici još nisu na stablima, i na njemu je da im pruži ljubazne riječi, vještajući ih po tim istim stablima.

Drvo života je bila karakteristična metafora lurijanske kabale. *Parcufi*³¹, ustvari lica koja su u stablu (metafora koja također izražava ustaljeni izraz za označavanje Tore, Drva života) su također lica Tore koju metaforu razvija u čitavom jednom poglavlju Haim Vital, u ime Aria.

U šekspirijanskom komadu često je pitanje jezika, naročito u pogledu Rosalind, čiji se jezik smatra uvredljivim (Feba, čin III prizor 5., stih 118):

Phebe: „He'll make a proper man: the best thing in him/ Is his complexion; and faster then his tongue/ Did make offense his eye did heal it up.”

Feba: Lijep muž on bit će. Najljepše na njemu/ Njeg'vo je lice. I brže nego jezik/ Što ranjava mu, njegov'vo liječi oko.]

Primijetit ćemo također da će Orlando morati prihvatiti svoju buduću ženu s njenim jezikom, ako želi dobiti odgovor (odgovarajući povoljno na njegovu ljubav):

Čin IV prizor 1., stih 172:

Rosalind: Marry, to say she came to seek you there. You shall never take her without her answer, unless you take her without her tongue /.../;

[**Rosalind:** Pa eto, da reče možda, da je pošao tražiti tebe tamo. Nikada nećeš naći ženu bez odgovora, osim ako ju nađeš bez jezika. (...)].

Rosalind, u ovom istom prizoru kaže, uostalom, da ju je osvojio Orlandoov jezik: „that flattering tongue of yours won me” (stih 185; „...Taj tvoj laskavi jezik osvojio me...”).

³¹ פּאַרצוף (parcuf) – lice, obraz, izraz lica. (op. prev)

Veza uspostavljena igrom riječi između *brooks* i *books* (*stabala i knjigā*) iz Prizora 1. Drugog čina, mijenja se zatim da bi asocijala na knjige i stabla:

(Čin III, prizor 2.)

Orlando: Hang there, my verse, in witness of my love:
And thou, thrice-crowned queen of night, survey
With thy chaste eye, from the pale sphere above,
Thy huntress' name that my full life doth sway.
O Rosalind! these trees shall be my books
And in their barks my thoughts I'll character;
That every eye which in this forest looks
Shall see thy virtue witness'd every where.
Run, run, Orlando; carve on every tree
The fair, the chaste and unexpressive she [Exit]

[**Orlando:** Tu visi, pjesmo, svjedoče ljubavi,
A ti, s tri krune noćna kraljice,
S blijedih sfera čistim okom bdij
Nad imenom mog srca carice!
O Rozalindo, drvlje bit će knjige,
U koru misli urezat ću tuda,
Da svako oko pročita bez brige
Vrlina tvojih svjedočanstvo svuda,
Hajd, hajd, Orlando; u šumi šaraj svoj
O lijepoj, čistoj, nedostižnoj Njoj! (Izlazi)]

Veza stvorena između stabala i knjiga s jedne strane, stabala i jezika s druge strane, isto tako kao i oznaka božanskog stabla (Jove's tree) odakle je bio pao Orlando, sačinjavaju svi zajedno vrlo logičan smisao za čitatelja kabale. Drvo života je istovremeno knjiga *Tore*, ali prije svega naslov najvećeg dijela Arievog učenja, *Ec Haim*. Nakon Drva života (*Ec Haim*) slijedi jedna druga cjelina, a to je *P'ri Ec Haim*, „plod drva života”, koja označava istovremeno čovjeka prema knjizi Postanka i molitvu kao prirodni plod logike prve cjeline, to jest dobre upotrebe svog jezika. Djelo Lurije, poprimajući tako edensku i biblijsku metaforu, povezuje na unutrašnji način nauk (o Drvu života, to jest o jednom kabalističkom djelu, ali također i o Tori), i pojedinačno i skupno ponovno osvajanje vrta, tj. Pardesa, više dimenzije naše stvarnosti u izbještstvu od naše stvarnosti poslije pada.

Šekspirovski komad razmatra ponovno potragu za meditativnom osamljenošću, koja je draga Luriji (hitbodedut³²), udružujući ju s temom *šehiná*³³ zahvaljujući temi izгона. Luria je naglašavao u svom učenju važnost teme jezika i moći riječi, a inzistirao je kod svojih učenika na kontroli njihove riječi, branio je podizanje glasa ili izgovaranje nečistih riječi, i važnost upotrebe riječi za molitvu i za svetost. Dvor šekspirijanskog vojvode (koji je predstavljen kao monarh) je u progonstvu, na isti način kao što je božansko prisustvo u progonstvu i kao što su rijeke znanja viših sefira presušile poslije tog izгона. Veza koju stvara šekspirijanski komad između rajskog mjesta Ardenske šume/ vrta/ Raja neizostavno nas podsjeća na hebrejsku riječ „pardes”, a podsjećajući nas i na drugi rukopis, Kordoverov „Pardes Rimon”³⁴.

Jedan komentar Ibn Ezre poistovjećuje Stablo spoznaje Dobra i Zla i Drva Života kada prikazuje samo jedno i isto stablo, i kada predstavlja dvije kombinirane sinegdohe Tore. Božje stablo (spoznaje Dobra i Zla) i „Stablo Života” iz knjige Postanka prikazuju dakle jedno te isto stablo, a stablo šekspirijanskog tetragrama preuzima tako stablo lurijanskog života. Tako, stabla Ardenske šume mogu se smatrati kao repriza problematike stabla/knjige Znanja. Ona tako preuzimaju intertekstualnu vrijednost koliko i metatekstualnu. Metafora licâ u stablima je također izravna aluzija na lurijansku kabalû, preuzimajući i razvijajući također na toj točki Zohar. Ovaj spominje u prvom dijelu redak o stablu–plodu iz knjige Postanka, u isto vrijeme da bi ga poistovijetio s ljudskim bićem koje nosi u sebi njegovo sjeme, ali da bi zatim objavio da su stabla rajskoga vrta bila naseljena kerubinima, tjelesnim predstavnicima božanstva putem njihova lica, koji su također uzimali i oblike slova božanskog imena i pojavljivali se zatim pod oblikom božanskih atributa prema sefirskim stupnjevima (Zohar, Berešit). S obzirom na to da se smatra kako lice kerubina reflektira božansko lice, ne možemo se ne prisjetiti „božje glave” kakvom je bila ocrtana Rosalind u Febinom pismu

³² התבודדות (hitbodedut) – osamljivanje, izolacija. (op. prev.)

³³ שכ״נה (šehina) – Božja nazočnost. (op. prev.)

³⁴ פרדיס רמון׳ים (pardes rimonim) – šuma (plantaža) šipaka, šipčanik. Značenje riječi «Pardes» (koju je hebrejski posudio iz starog perzijskog jezika /farsi/ - **pairi-daeza**) u Talmudu i kabali jest «zabranjeni vrt». Talmud govori o ulasku četiri rabina u Pardes (Ben Azaj, Ben Zoma, Ašer i Akiva ben Josef) i njihovim doživljajima i posljedicama tog izleta. Iz te riječi nastao je u mnogim europskim jezicima izraz za Raj (eng. **paradise**, tal. **pardiso** itd.) ike je ušla. Zanimljiva je da u suvremenom hebrejskom pardes ima sasvim profano značenje; znači naprosto plantaža naranči, limuna ili grejpa. (op. prev.)

(„Why thy godhead laid apart,/ Warr'st thou with a woman's heart” , čin IV, prizor 3.; „Božju glavu svoju vješto kriješ,/U žensko srce nemir siješ.”)

Mlada ljubavnica iz „Pjesme nad pjesmama” govori „...njegova mi je lijeva ruka pod glavom, a desnom me gri.”. Kabalističko tumačenje pripisuje tako jednom ženskom polu – *šehina* - mjesto više od božanske glave (pod mojom glavom). Rosalind bi tako bila utjelovljenje šehine prema kojoj teži Orlando. Ovdje navedena tematika do te mjere dotiče izravno pitanje mističnog jedinstva, koje odgovara na ljudskoj razini najvišem uzdizanju duše, a na kozmičkoj razini na povratak šehine u svijet, tj. vrijeme Objave. Pričica o ljubavi Rosalind/ Božje glave i Orlanda/ čovjeka-ploda razvija tako teme drage kabali Jicaka Lurije i, posebno, približavanje mesijanskih vremena iskazuje potrebu za učenjem da bi se ubrzao njihov dolazak.

Pardes Rimon, Ec Haim, i „Kako vam se sviđa”

Pitanje neophodnog sazrijevanja svijeta i bićâ, koje je posljedica Adamove grješke, podržava još i problematiku vremena u Ardenskoj šumi, gdje se svaka stvar mora obaviti u svojem vremenu, ili se ne može ostvariti. Ne radi se samo o uvođenju temporalnosti, uključujući starenje i smrt, radi se o temporalnosti kao izrazu za nezavršenost materijalnog svijeta poslije pada, koja još podvrgava bića i stvari procesu nastajanja.

Kompozicija smisla hebraičkog interteksta uspostavlja posredni tekst smisla između „Kako vam se sviđa” i hebraičkih izvora na koje je aludirao. Taj smisao između tekstova, ponovno izrečen, ponovno stvara u elizabetinским i pastoralnim terminima kabalističku parabolu stvaranja svijeta dajući poseban status čovjeku, vremenu i znanju.

Rajski vrt (Gan eden) nije toliko zemljopisno mjesto koliko jedna druga dimenzija naše stvarnosti. To nam objašnjava da neki likovi mogu biti u središtu Ardenske šume i primjećuju samo zimu: oni koji traže samo raj zemaljski osuđeni su da od njega vide samo nepostojanost, tako da nas lik Jacquesa na to podsjeća izrekama iz Propovjednika.

Drvo spoznaje Dobra i Zla i Drvo Života su dvije metafore koje ukazuju na Bibliju: oni ju određuju, radeći to, kao sredstvo ponovnog osvajanja izgubljenog vrta. To stablo je stablo tetragrama/ Jupitera odakle pada Orlando-plod.

Čovjek je primio naredbu da „postane plod”, i čineći to, poistovjećuje se sa stablom-plodom, koje na planu vegetacije sačinjava prvi promašaj stvaranja. Orlando uspješno ispunjava tu zadaću, dok Touchstone slijedi svoj prirodni nagon i postaje zmija.

Čovjek/stablo-plod nosi, međutim, u sebi njegovo sjeme, on se mora stopiti sa Stablom znanja. Orlando, dostigavši zrelost, počinje i on ukrašavati stabla „jezicima” i ljubavnim natpisima.

Stablo-plod je uputa Zohara prisutnim kerubinima u stablima Stvaranja, a koji su odražavali, kao čovjek, božansku iskru na svojim licima, ili su uzimali redom oblike božanskog imena. Tako da je čovjek dužan ponovno osvojiti to znanje, jezike stabala-knjiga. Stigavši do zrelosti, on će moći kao Orlando potražiti i izraziti svoju ljubav na ljudskom planu, umnožiti svoje izraslo biće a ne svoj nagovještaj, i na duhovnom planu potražiti mistično sjedinjenje s božjom glavom Rosalind je tako kvalificirana u Febinom pismu).

Vrijeme poslije grijeha je osudilo biće i svijet na očekivanje zrenja, plodovi odmah zreli u Rajskom vrtu moraju sada sazrijevati, što objašnjava važnost danu vremenu u komadu, i podcrtano je preko interteksta Propovjednika. Rosalind to izričito kaže Orlando. Treba se vratiti za jedan sat, a ne prije, i ne poslije. Postoji vrijeme za sve, jer vrijeme zrenja potčinjava sve.

Stvaranje se udaljilo od izvornog nacрта stvoritelja, ono je ušlo u svijet „so-so” sa eksponencijalnim gomilanjem vjerojatnosti u sedam dana stvaranja, „so-so”, u značenju „very excellent good”, istovremeno prenošenjem i prijevodima Epikurejaca. Onaj koji uživa u svijetu kakav je sada, a da ne iščekuje ili da mu je draže njegovo sazrijevanje, smješta se u stajalište Touchstona, koji kao zmija slijedi prirodni poriv čovjeka i njegovih nagona.

Niz nakupljenih vjerojatnosti tijekom stvaranja svijeta je u korijenu zla, prirodnog ili okorjelog, jer je taj niz dozvolio slobodu stvorenja u odnosu prema stvoritelju. Filozof koji jede grožđe sa zabranjenog stabla utjelovljuje zabludjelu dušu koja vrši zlo a da to ne zna. Touchstone, rugalački duh koji se igra riječima, da bi uklonio svaku vrijednost, odgovara okorijevanju zla i predstavlja opasnost jer on nasmijava, i uzima oblik logike i pravde, kao u sedam razina Touchstonovih razgovora, da bi se stiglo samo do razotkrivanja sedme razine laži, prema priznanju ovog istog. Dakle, zna se da je učenje Aria sadržavalo stalno ponavljani oprez protiv smijeha, a naročito protiv smijeha koji niječe svaku vrijednost.

Karakteristično svojstvo kabale Jichaka Lurije nazire se u najvažnijoj ulozi koju je dao učenju kao putu prema Otkupljenju, i čiju smo posebnu povijesnu važnost vidjeli na početku ove studije.

Posredni intertekstovi, kao rableanski tekst i tekst Ariosta, sačinjavaju zapravo dodatni „omotač”, epistemološki sličan sastavu materije prema ka-

bali (sadržavajući *klippot*³⁵, u stvari neprekidne omotače sve do svog duhovnog središta), i ezoterički oblik kabalističkih tekstova, upućujući nas na druge europske autore prožete kabalom.

Ali ne bi trebalo, u ime ove razine čitanja, nijekati druga viđenja komada. Isto kao što mu ponašanje ljudi daje sva moguća značenja i dozvoljava nam da vidimo druge aspekte iste stvarnosti, isto tako drugačija čitanja komada nas ne sprječavaju vidjeti u Touchstonu jednog bonvivana, ludog vjernog pratioca Rosalinde u njezinim obratima sreće. Dakle, je li naše ljudsko viđenje različito od ontologijskog smisla našeg djelovanja. Ontologijski izbor između svijeta opažanja i svijeta učenja, između kabalističkog čitanja i zabavne komedije, ostaje u rukama čovjeka onako kako nas na to podsjeća naslov komada: „Kako vam se sviđa...”.

³⁵ קליפה (k'lipá); mn. קליפות (k'lipôt) - kora, koža, omotač. (op.prev.)

Dodatak

Popis profesora hebrejskog na sveučilištima u Oxfordu i Cambridgeu (kronološki red)

CAMBRIDGE

Richard Brinkeley, profesor franjevac, u Cambridgeu od 1480. do 1518.

Shirwood podučava u Cambridgeu od oko 1515. do 1520.

CAMPENSIS (Jean) naslijedio je Shirwooda (Cambridge) 1520.

Robert Wakefield, primoran je napustiti Njemačku 1523. i prihvaća mjesto lektora hebrejskog u Cambridgeu do 1530. godine. Godine 1530., nakon što je pomogao Henryju VIII. da hebrejskim i rabinskim izvorima podrži njegovu rastavu od Katarine Aragonske, Fisher se zavadio s njime i Wakefield je bio prisiljen otići u Oxford, gdje je ostao do kraja života.

SHIRWOOD (Robert) naslijedio je Wakefielda na trojezičnom kolegiju u Cambridgeu nakon što je ovaj u prosincu 1519. napustio Cambridge. Poslije mjesec dana dao je ostavku i otišao u Oxford gdje je proveo nekoliko godina.

WAKEFIELD (Thomas) mlađi brat Roberta Wakefielda. Lektor hebrejskog u Cambridgeu 1536., izabran je 1540. na kraljevsku katedru gdje je ostao do smrti, 1575.

LIVELY (Edward) hebrejski erudit, naslijedio je Thomasa Wakefielda na hebrejskoj katedri u Cambridgeu 1575. Kasnije je član sveučilišnog koledža u Trinity College. Napisao je mnogobrojna djela komentara na Stari zavjet. Umro je 1605.

FAGIUS (Paul Büchlein, rečeni Paulus) - Umro je 1549. ; predavao je u Cambridgeu.

TREMELLIUS (IMMANUEL) (1510-1580) zamijenio je 1549. Paula Fagiusa.

CASTELL (Edmund) Rođen u grofoviji 1606. Studira istočne jezike. Suraduje u Polyglotte de Walton. Godine 1685. imenovan je profesorom arapskog na Cambridgeu. Moguće je da je neformalno predavao hebrejski tijekom deset godina.

SPENCER (John), engleski teolog hebraist. Rođen 1630. u Kentu, umro 1695. u Cambridgeu.

OXFORD

Wakefield Robert: Došao u Oxford 1530. iz Cambridgea.

SHEPREVE (John) nasljednik Roberta Wakefieldea na hebrejskoj katedri 1537.

HARDING (Thomas) član kolegija u New College. Naslijedio je na katedri Shepreva 1542. Poznat po svojoj erudiciji u hebrejskom, grčkom i latinskom. Podnio ostavku 1547. Za vrijeme Edouarda VI. podržavao je protestantsku stranu. Morao je bježati na Kontinent 1561. Sklonio se u Louvainu gdje je predavao do kraja života, 1572.

BUERNE (Richard) naslijeduje Hardinga na funkciji Kraljevskog lektora 1547. (do 1559.). Erudit hebraist.

NEALE (Thomas) član kolegija u New College. Na hebrejskoj katedri naslijeduje 1559. Bruernea. Godine 1566. u Oxford dolazi kraljica Elizabeta i on je držao govor na hebrejskom, nakon toga recitirao je jednu poemu.

DRUSIUS (Jan van den Driesche, rečeni Johannes).- Rođen u Oudenardeu 1550. Studira u Gandu potom u Louvainu. Nakon progona u Nizozemskoj bježi u Englesku sa svojim roditeljima. Studira hebrejski u Engleskoj i predaje istočne jezike u Oxfordu. Godine 1572., nakon što ga je St. Barthélémy nagovorio da se ne vrati na Kontinent, u Oxfordu je lektor hebrejskog. Od 1572. do 1576. predaje također aramejski, sirijski i hebrejski na sveučilištu Magdalen College.

KINGSMILL (Thomas) iz Magdalen Collegea. Naslijeduje Nealea na hebrejskoj katedri u Oxford, i predaje do 1579. Ukupno 22 godine predavanja.

HOOKER (Richard) naslijeđuje Thomasa Kingsmilla na hebrejskoj katedri od 1579 do 1584.

GELLIBRAND (Edward) sjeda 1585. na hebrejsku katedru u Oxfordu.

HARDING (John) načelnik kolegija u Magdalen koledgeu i na čelu skupine prevodioca službene inačice Biblije. Na hebrejskoj katedri je od 1591. do 1598.

THORNE (William) erudit i orjentalist na hebrejskoj katedri je od 1598. zvali su ga „rabin”.

HYDE (Thomas) – Engleski orjentalist, rođen 1636. u Yorkshireu. Suradnik Polyglotte de Walton. Prvo predaje hebrejski, potom arapski, umire 1703.

POCOCK (Edward) Teolog engleski. Rođen u Oxfordu 1604. Studira istočne jezike. Bio je kapelan u engleskom trgovačkom predstavništvu u Alepu od 1630. do 1636. Umire u Oxfordu 1691.

Šibenik, kolovoz 2006.
S francuskog prevela Radojka Stipišić;
pregledao i hebraističke komentare dodao Jusuf A. Hećimović.

B^ | ^ z \ æÁ [Á] ! ^ ç [á ã [& ˇ

Radojka Stipišić, rođena je u Šibeniku odmah iza onog rata. Osnovnu i srednju školu je završila u Šibeniku, a Filozofski fakultet u Zagrebu; francuski i ruski jezik i knjiženost.

Nakon studija vraća se u Šibenik i posvećuje se podučavanju „socijalističke” mladeži u francuskom i ruskom jeziku.

Trenutno radi na školi kao knjižničarka i izdaje knjige „demokratskoj” mladeži. Prevodi s francuskog, talijanskog i ruskog jezika.

Diči se rođenjem trojice sinova, jednog povjesničara i prevoditelja, jednog računalnog stručnjaka i jednoga slobodnog umjetnika i mislioca. Već 39 godina udana je za „jedno bradato čudovište” (navod RS) koje nije uspjela obrijati, isto tako suradnika BKG-a.

Óæ| \ æ} • \ [Á \ } b ã 0 ^ ç } ã Á * | æ
www.glasnik.net

Edicija *Studije*
Radojka Stipišić, Jidiš književnost

Õ | æ ç } ã Á ã Á [á * [ç [!] ã Á ~ | ^ á } ã \ Á Ö ~ z æ } Á
W! ^ á } ã \ Á X ^ • } æ Á Ö ^ } ã

Õ [] ^ ! ã * @c Á î Á à ^ Á Ü æ á [b \ æ Á Ü c ã] ã ~~BKG, 2009~~ Á

CIP . Katalogizacija u publikaciji, Narodna biblioteka Srbije, Beograd 82

Ó Ć Š S Ć P Û S Q Á S Þ R Q ž Ò X Þ Q Á Ő Š Z Ö W Þ Q S Ê Á Ž Ò | ^ \ c | [] • \ ã Á æ • [] ã • www.glasnik.net Á á [• c ~] æ /
 Õ | æ ç } ã Á ã Á [á * [ç [!] ã Á ~ | ^ á } ã \ Á Ö ~ z æ } Á Ö |
 W! ^ á } ã & æ Á Ü Ö Ø Á ã : á æ } b æ Á X ^ • } æ Á Ö ^ } ã È
 Ú Ö Ø Á á [á æ c æ \ Á æ • [] ã • ~ È

ISSN 1452-J G Í I Á M Á Óæ| \ æ} • \ ã Á \ } b ã 0 ^ ç } ã Á * |
 COBISS.SR-ID 141175564

BKG 2 / 2009. Sveska 21. PDF SEPARAT
EDICIJA „ČITAJ I DAJ DALJE“

